

SZZk – LINGVISTIKA

UPRAVILA:

ELIŠKA BRODOVÁ

Obsah

1. Komplexní typologická charakteristika češtiny, tzv. typologický konstrukt	4
2. Řeč mluvená a psaná: vztah zvukové a grafické podoby jazyka, pravopisné principy, spisovná norma a variantnost, fonetická transkripce	7
3. Hlášky – artikulační a akustická podstata, změny hlásek v proudu řeči, delimitační signály	11
4. Prosodické jevy a členění souvislé řeči, základní intonační modely spisovné češtiny a jejich funkce	15
5. Fonologický systém češtiny: fonémy a jejich alofony, fonologické opozice, korelace, základní pojmy morfonologie a morfémiky, vztah jednotek hláska – foném – morfoném	22
6. Morfologie slova – slovo jako základní jednotka morfologického popisu (slovo vs. morfém), typy morfů dle funkce a dle pozice ve slově, alomorf (kritéria)	26
7. Základní morfologické procesy v češtině, vnitřní struktura slovního tvaru, principy morfemické analýzy (princip usekávání vs. princip syntagmatický), tzv. morfemický uzel	28
8. Flexivní morfologie – stavba tvarů substantivní, adjektivní a pronominální flexe (shody flexe adjektivní a pronominální), flexe proprií a přejatých slov, specifika flexe numeralí, deklinační typy ..	33
9. Flexivní morfologie – stavba tvarů slovesné flexe, konjugační typy, kmenový princip, kmenový formant a jeho distribuce, verbum finitum, slovesné tvary infinitivní, slovesné tvary analytické vs. slovesné konstrukce	48
10. Lexikální morfologie – slovotvorba jako jeden ze základních typů nominace, formace slova (derivace, konverze/transflexe, abreviace, univerbizace, kompozice), vztah slovotvorby a flexe, flexe jako slovotvorný spoluformant	54
11. Základní syntaktická jednotka, věta a výpověď, syntaktické vztahy ve valenční a nevalenční koncepci, pojetí predikace (možnosti nevětného vyjádření predikačních vztahů), věta jednoduchá, souvětí a tzv. útvary přechodné	59
12. Parataxe a hypotaxe, koordinace, subordinace a adordinace, významové vztahy ve větě a souvětí a způsoby jejich vyjádření	66
13. Valenční a nevalenční pohled na stavbu věty, rovinný přístup ke studiu syntaxe, základní a odvozené syntaktické struktury, hierarchizace větné skladby, kategorie diateze, transformační procesy, tradiční větné členy a větné pozice obligatorní, potenciální a fakultativní	68
14. Funkce slovesa jako centrálního prvku věty, základová větná struktura, klasifikace predikátu, participanty predikátu, slovesná valence a intence	74
15. Aktuální členění výpovědi vs. funkční větná perspektiva, základní pojmy aktuálního členění, aktuální členění jako prostředek textové soudržnosti, typy tematických posloupností	77
16. Slovní zásoba jako systém, slovo jako jednotka systému, vztah centra a periférie, příznakovost lexikálních jednotek, funkční stratifikace slovní zásoby	82
17. Sémaziologický přístup k lexiku, sémantika slova, typy významu, struktura lexikálního významu, paradigmatické vztahy v systému slovní zásoby	87
18. Onomaziologický přístup k lexiku, způsoby rozšiřování slovní zásoby, slovotvorná struktura slova, vztah fundace a motivace, slovotvorné kategorie a typy, slovotvorná čeled'	92
19. Vývojové tendence v lexiku, internacionalizace vs. nacionalizace (adaptace přejatých slov), jazyková ekonomie (kondenzační slovotvorné způsoby), intelektualizace a demokratizace	95

20. Lexikografie, vývoj českého slovníkářství, typy slovníků; matematické a počítačové metody v lexikologii a lexikografii.....	98
21. Sociálně a geograficky podmíněná diferenciacie současné češtiny, základní rozdíly mezi běžně mluveným jazykem v Čechách, na Moravě a ve Slezsku.....	100
22. Problémy české jazykové kultury – norma a kodifikace češtiny, postavení tzv. obecné češtiny a hovorově spisovné češtiny.....	104
23. Praslovanština a její místo v rámci indoevropské jazykové rodiny, baltoslovanské shody	107
24. Tzv. zákon otevřených slabik, monoftongizace diftongů, vznik nosovek, metateze likvid, proteze, praslovanské palatalizační změny, změny souhlásek před jotací, přehlásky samohlásek	109
25. Diferenciacie praslovanštiny, staroslověnština a církevní slovanština.....	111
26. Staroslověnština jako flexivní jazyk, kmenový princip u substantiv, složená deklinace adjektiv, tvary zájmen, slovesné formy	114
27. Pravopisné systémy v dějinách češtiny (spřežkový, diakritický), souvislosti hláskových změn s úpravami pravopisu	116
28. Hláskové alternace v současné češtině a jejich historické příčiny v hláskoslovných změnách praslovanských a staročeských.....	120
29. Historický vývoj deklinačních vzorů substantivní a adjektivní deklinace v návaznosti na praslovanské východisko, srovnání s deklinací ve staroslověnštině	122
30. Historický vývoj konjugačních vzorů sloves, prostředky vyjadřování slovesných kategorií ve staroslověnštině, staré a současné češtině.....	124

1. Komplexní typologická charakteristika češtiny, tzv. typologický konstrukt

- kromě typologické klasifikace můžeme dělit podle:

1. živé X mrtvé jazyky (pruština)
2. přirozené X umělé jazyky (esperanto)
3. silné X slabé jazyky (nejužívanější X nejméně užívané; čeština na 59. místě)
4. genealogická klasifikace: čeština = indoevropské → slovanské → západoslovanské
5. podle určitých jevů: satemové X kentumové; vokalické (+ 30 % vokálů) X konsonantické (+ 70 %)

- typologie

- typologická klasifikace – nejrozšířenější
- počátky: 19. stol. (Wilhelm von Humboldt)
- s rozvojem strukturalismu → rozšíření typologie (20. stol. – Skalička¹)
- zaměření především na morfologický plán (ale ostatní plány také):
 1. izolační
 2. aglutinační
 3. flexivní
 4. introflexivní
 5. polysyntetické

1. izolační

- angličtina, románské jazyky
- 50 % synsémantických slov (poměrně hodně)
- spojky, zájmena – plní gramatickou f-ci, nemají lexikální význam
- gramatické významy se nekumulují (nerozvinutá gramatická homonymie)
- gramatická f-ce slovosledu, pevný slovosled:
 - Peter likes ice-cream. (subjekt – VF – objekt)
- nedostatek gramatické kongruence
 - good morning – good night
- konverze (málo se rozlišují slovní druhy)
 - give me a paper (substantivum) – a paper plane (adjektivum)
- výrazný sklon k analytismu
 - petit – plus petit – le plus petit
- čeština: rodiště X izolační jazyky: místo narození

2. aglutinační

- turečtina, finština, maďarština, korejština, japonština
- bohatý repertoár „navěšujících prostředků“
 - turecky: ev (dům) → ev-ler (domy)
→ ev-ler-in (mé domy)
→ ev-ler-imiz (naše domy)
→ ev-ler-imiz-de (v našich domech)
- postpozitivní předložky
 - maďarsky: ház → ház-ban (v domě)
→ ház-nál (u domu)
→ ház-tól (od domu)
- gramatické významy se nekumulují
 - maďarsky: ház-ak (pouze plurál)

¹ Vladimír Skalička – 1929 – při rozboru maďarské gramatiky postavil morfologickou typologii na vědecký základ

- vokální harmonie (snaha přizpůsobit následující vokály předchozím vokálům ze základu)
 - maďarsky: Becs (Viedeň) → Becs-be (do Vídně)
→ Becs-ben (ve Vídni)

3. flexivní

- čeština
- syntetičnost (syntetický jazyk = pracuje s flexí a různými typy slovo tvorby – jazyky flexivní a aglutinační)
- vyjadřuje mluvnické vztahy prostředky vnější flexe
- kumulace gramatických významů:
 - žen-a = 3 gramatické významy (nominativ, singulár, femininum)
- častá gramatická homonymie (stejně znějící slova mají různý význam)
 - ženy v gen. sg. + nom., ak. a vok. pl.
- častá gramatická synonymie (různá slova mají stejný význam)
 - Češi i Čechové v nom. pl.
- rozvinutá gramatická kongruence (shoda) → volný slovosled (nemá f-ci gramatickou, ale aktualizační: téma – réma aj.)
- formální rozlišování slovních druhů
 - kvantitou: česky – český
 - (v neflexivních jazycích podle kontextu)
- vysoký stupeň dějového dynamismu VF (určitého slovesa)
 - mnoho vedlejších vět, převaha větné negace² nad negací členskou³
 - musím skončit, abych stihl... X rusky: musím skončit, abych stihnout... (inf.)
- rozvinutá derivace (odvozování)
 - internet – internetovat, internetér/internetant
- oslabená kompozice
- přechylování
 - lékař – lékař-ka (X analytické jazyky: „žena lékař“)
- stupňování přímé (pravidelné)
 - hodný, hodnější, nejhodnější (afixy) (X analytické jazyky: „více hodný, nejvíce hodný“)
- mnoho alternací při tvoření slov
 - dům – domek; pouze sekundární f-ce (podpůrná) (X jazyky introflexivní – f-ce primární)

4. introflexivní

- hromadění významů v kořeni slova
- vnitřní flexe
- alternace hlásek – primární f-ce, nositel gram. informace
 - německy: Bruder (bratr) – Brüder (bratři)
 - anglicky: foot (noha) – feet (nohy)

5. polysyntetické

- čínština
- větná melodie

- čeština jako neflexivní jazyk

- český jazyk však vykazuje i několik rysů společných s jinými typy jazyků, není úplně čistě flexivní:
 - aglutinace – flexe adjektiv (mlad-é-ho, děl-á-m)
 - izolace – analytické slovesné tvary a konstrukce (aby pomohl)
 - polysynteze – kompozice jako slovo tvorný způsob

² větná negace – popření celé věty (předpona ne-, nebo záporné zájmeno)

³ členská negace – popření pouze některého větného členu (ne-, nebo, nikoliv)

- introflexe – alternace, supletivnost

- typologický konstrukt

- jednotlivé typy jsou pouze ideální konstrukty
- zařazení do typů dáno převládajícími rysy (téměř žádný jazyk = čistý typ)
- v průběhu vývoje dochází ke změnám

2. Řeč mluvená a psaná: vztah zvukové a grafické podoby jazyka, pravopisné principy, spisovná norma a variantnost, fonetická transkripce

- mluvená podoba – primární (od počátků lidské existence)

- psaná podoba – sekundární

- vznik písma: asi 5 000 př. n. l. – staroevropská civilizace
- konec 4. tis. př. n. l. – klínové písmo (Sumerové) → Egypt
- vznik latinského písma – z řeckého – 7. stol. př. n. l.

- mluvená

- rozmanitá: spisovná promluva i nářečí, obecná čeština...
- omezená na čas a prostor; uchovaná v paměti posluchače

- psaná

- ustálená kodifikací, jazyk spisovný (většinou)
- určena ke čtení (obsahová sevřenost)
- monolog
- delší souvětí
- málo dialektu, hovorových výrazů
- není přímý kontakt se čtenářem
- není intonace, větný přízvuk
- není mimika, gesta

- vyjadřovací prostředky:

- mluvená – zvukové vlny
- psaná – grafická znaménka → pro intonaci
 - nejsou prostředky pro vyjádření přízvuku, důrazu

- počet – hlásek více než písmen:

- ř – znělé i neznělé
- i/y – jediná zvuková realita (14.–15. stol. splynutí)
- ch – dvě písmena, jediný zvuk
- x – čteme jako dvě hlásky /ks/

- zvuková stránka

- podléhá změnám → rozkol mezi mluvenou a psanou podobou
- písmo – konzervativní, nereaguje příliš na změny
- mluvená podoba – neustálé změny

- sblížení psané a mluvené podoby

- vyžaduje reformu pravopisu – pokud se tak nestane → propastné rozdíly (např. francouzština)
 - 15. stol. – Hus – vyměněn spřežkový pravopis za diakritický
 - 20. stol. – změny v pravopise slov cizího původu, i/y

- pravopisné principy:

- fonologický princip = hlavní princip českého pravopisu
 - grafický zápis neodpovídá výslovnosti – grafémy a spřežky neodpovídají jednotlivým zvukům, ale fonémům⁴
 - pravopis např. nepostihuje podobu znělosti a ztrátu znělosti na konci slov
- morfologický princip
 - přihlíží se k morfologickým a etymologickým zásadám při ohýbání a odvozování slov
 - zachovává se psaní fonémů bez ohledu na fonetické asimilace souhlásek
 - asimilace znělosti: bezpečí [bɛspɛtʃi:]
 - koncová ztráta znělosti: led [lɛt] – ledu [lɛdʊ] X let [lɛt] – letu [lɛtʊ]
 - asimilace exploziv s frikativami: vyslovované slovo [ʃɛtski:] se píše dětský, nikoliv děcký (dět-ský)
 - rozlišování psaní mě – mně (obojí vyslovováno [mɲɛ])
- historický princip
 - zachovávají se některé pozůstatky staršího stavu vývoje jazyka
 - ě, ů, y, ý – fonémy, které v minulosti v češtině existovaly, během vývoje zanikly a splynuly s jinými fonémy
 - i/y (dnes: ve slovech domácího původu se i/í může psát jen za měkkými nebo obojetnými souhláskami X y/ý za tvrdými nebo obojetnými souhláskami)

- vztah mezi psanou a mluvenou podobou

- v jednotlivých jazycích různý
- paralelnost mezi textem a jeho zvukovou realizací
 - pravopisně zapsaný text – není skutečným záznamem znění řeči → potřeba vytvořit soustavu značek (zachytit co nejúplněji skutečný zvuk)

- spisovná norma a variantnost

- spisovný jazyk
 - charakteristika:
 - ustálená norma (diference uvnitř normy představují jeho variantnost = přizpůsobování vývoji)
- variantnost
 - souběžná existence izofunkčních (= vzájemně zástupných) výrazových prostředků vzniklých v průběhu vývoje
 - dána:
 - historickou proměnlivostí jazyka a jeho sociálními f-cemi
 - dynamikou spisovné normy (vývojový pohyb)
 - spisovná norma – podmíněna a udržována 2 základními opozičními rysy:
 - tendence k pružné ustálenosti a jednotnosti normy
 - tendence k variantnosti (ve všech rovinách systému)
 - je na ní založena f-ční mnohotvárnost spisovného jazyka
 - varianty
 - formální různost – uplatnění polymorfních tvarotvorných prostředků u téhož lexému⁵
 - variantní tvarotvorné prostředky → vyjádření těžké gramatické f-ce (mohou se lišit stylovým zabarvením, frekvencí...)

⁴ foném = nejmenší zvuková jednotka rozlišující význam

⁵ lexém = základní jednotka slovní zásoby jazyka + množina všech tvarů určitého slova nebo slovního spojení

- dubleta = dvojice variantních prostředků (svědkové – svědci, péct – péci)
 - členy páru:
 - vývojově starší – ustupující, menší frekvence, knižní
 - vývojově novější – nastupující, větší frekvence, hovorové → stylová neutralizace
 - rovnocenné
 - významově, funkčně, stylově
 - zaměnitelné
 - kuchyň – kuchyně, loup – loupám, rybníku – rybníka
 - synonymní (= diferencované)
 - nelze zaměňovat
 - jeden člen – základní
 - druhý člen – omezen:
 - stylovou příslušností (maži/mažu, jezech/jezích)
 - významovou platností (rozetnutí špalku X rozetnutí i roztětí gordického uzlu)

- vývojové tendence v tvarosloví:

- tendence unifikační (simplifikační)
 - sjednocení, zjednodušení
 - převládá
 - zjednodušování a zpravidelňování tvaroslovného systému
 - tendence po unifikaci tvarů s touž funkcí
 - péci – péct → analogicky podle tvarů sloves končících na -t
 - tendence po jednotné podobě tvarotvorného základu/kmene
 - zachování neměnné podoby základu/kmene volbou takové koncovky, před níž nedochází k alternacím → po kouskách X po kouscích
 - vyrovnání podoby základu/kmene u tvarů téže řady → peču, trů (jako pečeš, třeš) místo *peku, tru
- tendence diferenciační (rozlišení)
 - využití tvarové rozdílnosti variant, snaha o jejich stylistickou diferenciaci/významovou specifikaci, snaha o disimilaci tvarů
 - o bezu X o beze (z polymorfních formantů se volí ten, který obsahuje odlišnou samohlásku, než je samohláska v kmeni)
- tendence po demokratizaci jazyka (přibližování kodifikace jazyka jazykovému úzu)
 - podporuje/tlumí působení tendencí 1) a 2)
 - jev mimojazykový, společenský
 - zpřístupnění jazyka co nejširšímu okruhu uživatelů
 - zdokonalování vzhledem ke stále širším společenským f-cím
 - spjata s tendencí 1) i 2)
 - činitelé při volbě varianty:
 - formální – stavba tvarotvorného základu a formantu, délka slova...
 - sémantické → po východu slunce – na východě Čech
 - slohové – stylistická charakteristika: hovorovost/knižnost...
 - syntaktické – vázanost tvaru ve spojení s předložkou → na jaře – po jaru
 - mimojazykové – věk, vzdělání, teritoriální příslušnost...

- lexikum

- ústup dialektů → sbližování s městskou mluvou
- internacionalismy = slova nebo výrazy vyskytující se v několika jazycích a mající v nich stejný nebo podobný význam

- fonetická transkripce

- hranaté závorky
- vznik: Paříž, 1886 – Mezinárodní fonetická asociace → mezinárodní fonetická transkripce API (IPA)
- znakový systém navržený k fonetickému zápisu a popisu hlasových projevů lidí mluvících rozdílnými jazyky
- fonémicky a foneticky správně zachycený mluvený projev
- určitá hláska – označuje jedním grafickým znakem
 - systém alfabetský (opírá se o existující písmo, každé hlásce odpovídá jediný grafém)
 - systém nealfabetický (nealfabetické značky, méně přehledné, technické potíže při tisku)
 - systém syntetický (1 hláska = 1 znak, zjednodušení – výslovnost hlásek je v jednotlivých jazycích proměnlivá)
 - systém analytický (jednotlivé hlásky zapisovány pomocí vzorců označujících místo a způsob výslovnosti)
- IPA – z inventáře hlásek západních jazyků → rozpor mezi zásadami IPA a označováním hlásek v české dialektologické praxi
- transliterace = převod jednoho typu písma do druhého (např. latinka → azbuka)

3. Hlásky – artikulační a akustická podstata, změny hlásek v proudu řeči, delimitační signály

- hlásky – artikulační a akustická podstata a charakteristika:

- hláska = nejmenší jednotka řeči
- studuje je fonetika
- oblast zvuku – ze 3 hledisek:
 - artikulační – tvoření zvuků, popis tvoření, způsob spojování
 - akustická – rozbor vytvořeného signálu
 - funkční – složky zvuku nutné pro percepci

- fonetika:⁶

- obecná
- speciální (konkrétní jazyk)
 - srovnávací (2 různé jazyky)
- aplikovaná fonetika – fonetické poznatky v praxi (např. logopedie)

- ortofonie = aplikace fonetických poznatků v praxi, nauka o správné výslovnosti hlásek

- ortoepie = nauka o spisovné výslovnosti hlásek (ortoepická pravidla – součástí normy spisovného jazyka, kodifikována)

- 2 základní hlediska dělení podstaty hlásek:

- artikulační – podle nastavení mluvidel a jejich pohybů
- akustické – podle zvukové skladby hlásek

- z artikulačního hlediska:

- vokály – přemísťování velkých hmot mluvidel (velké části jazyka, pohyb čelistí)
- konsonanty – menší části mluvidel (špička jazyka, pootevření rtů...)

- vokály

- 10 vokálů (a – á, e – é, i – í, o – ó, u – ú) + řadí se k nim diftong ou
- jádro slabiky
- tónová podstata
- apertura (= výdechovému proudu nestojí v cestě žádná překážka)
- největší podíl na artikulaci – jazyk (jeho postavení)
- Hellwagův vokalický trojúhelník
 - přední: i – í, e – é
 - střední: a – á
 - zadní: o – ó, u – ú
 - dělení podle otevřenosti čelistí
 - vysoké (zavřené): i – í, u – ú
 - středové: e – é, o – ó (é, ó)
 - nízké (otevřené): a – á
 - dělení podle zaokrouhlení rtů
 - labializované o – ó, u – ú
 - nelabializované e – é, i – í
- vélum (měkké patro) – uzavírá vstup do dutiny nosní
- kvantita – samohlásky krátké/dlouhé

⁶ fonetika – zkoumá zvukovou stránku jazyka z různých aspektů; zkoumá, třídí a klasifikuje zvuky

- diftongy
 - spojení 2 vokálů v 1 slabice (tautosylabické postavení)
 - heterosylabické postavení – hiát, vznik hiátového j /pijeta/
 - spojení samohláskového prvku (vrchol diftongu) a polosamohlásky (polovokálu – v češtině vždy u)
 - vždy sestupný (slovenština: /akcja/ → vzestupný)
 - v domácích slovech ou, v přejatých také au, eu

- konsonanty

- podstata – šum + eventuálně laryngální hlas
- překážka výdechovému proudu:
 - zúžením
 - závěrem
- znělost + párovost
 - m, n, ň, j, l, r – jedinečné, sonory
- místo artikulace:
 - labiály (retnice) – bilabiály (obouretné): p, b, m
 - labiodentály (retozubné): f, v
 - alveolární (zubodásňové)
 - postalveolární (zadní): ž, š, č, ž
 - prealveolární (přední): s, z, t, d, n
 - palatální: ě, ě, ň, j
 - velární: k, g, ch, ɣ⁷
 - laryngální: h, ʔ⁸
- způsob artikulace:
 - závěrové (okluzivy)
 - výbuchové (explozivy)
 - polozávěrové (semiokluzivy)
 - afrikáty c, 3, č, ž
 - úžinové (konstruktivy)
 - třené (frikativy)
 - vlastní (středové)
 - kmitavé (vibranty): r, ř
 - bokové (laterály): l
 - sibilanty (sykavky)
 - ostré: s, z, c
 - tupé: š, ž, č
- třídění podle nosovosti:
 - ústní
 - nosové: m, n, ň, j
- sonory
- vokálnost + konsonantnost
 - přechodový charakter – mohou tvořit slabičný vrchol (r, l, m)
- m, n, ň, j, l, r, j

⁷ ɣ = velární h = znělá, velární varianta hlásky ch (abych byl)

⁸ ʔ = ráz = tvrdý hlasový začátek samohlásek, neznělá hrtanová hláska

- změny hlásek v proudu řeči (příčiny a typy hláskových změn)

- delimitační signály; předěl (junktura) jako specifický typ fonému:
 - hlásky
 - nevyskytují se v souvislé řeči izolovaně, seskupují se, navzájem na sebe působí
 - vytvářejí hlásková spojení (v rámci slabiky i přes její hranici)
- akomodace
 - vokál + konsonant
 - vzniká koartikulací
 - v tautosylabickém postavení
 - spojení vokálu s konsonantem
 - nejobvyklejší spojení
 - dominance samohláskové artikulace
 - heterosylabické postavení (morfematický šev/hranice slov) – může být ráz (bes?obratlí, přet ?oknem)
 - spojení samohlásky se samohláskou
 - diftongy (druhý vokál je oslaben)
 - heterosylabické postavení (morfematický šev/hranice slov) – může být ráz (ne?únavní)
→ plynulá výslovnost (neúnavní)
- asimilace
 - konsonant + konsonant
 - souhlásková spojení
 - dochází nejčastěji ke změnám (vyrovnávají se rozdíly v artikulaci)
 - asimilace znělosti – znělostní kvalita se mění podle znělostní kvality sousední hlásky
 - progresivní – první ovlivňuje druhou (shoda → schoda)
 - regresivní – druhá ovlivňuje první (s babičkou → z babičkou)
 - asimilace místa artikulace – místo artikulace se přizpůsobuje sousední souhlásce (baŋka; hodňe)
 - asimilace způsobu artikulace – artikulační překážka ovlivní podobu sousední souhlásky (slovenská → slovencká)
 - ablaut – střídání vokálů v témž slovním základě (vézt – vozit)
- další změny
 - disimilace – rozrůznění (jedenáct → jedenást)
 - metateze – přesmyk (celer → cerel)
 - elize (dieréze) – vypouštění (kostka → koska)
 - epenteze – vložení hlásky do slova (sedm → sedum)
 - proteze – přisouvání hlásky na začátek před samohlásku (vokno)
 - hiát – šev mezi 2 vokály v heterosylabickém postavení → hiátová hlásky (pionýr → pijonír)
 - haplogie – zánik jedné ze dvou sousedících slabik
 - kontrakce – stažení (moje → mé)
 - diftongizace (pneumatika)
 - apokopa – odpadá koncová část slova (automobil → auto)
 - synkopa – mizí hlásky uprostřed slova

- celek promluvy

- dělení: předěly (disjunkturny)
 - předěl = hraniční signál

- druhy předělů:
 - terminální předěl – hranice výpovědí, výpovědních úseků
 - absolutní pauza, relativní pauza
 - kadence/antikadence/polokadence
 - vnější předěl – hranice fonologického slova
 - slovní přízvuk
 - vnitřní předěl – uvnitř fonologického slova
 - potenciální vedlejší přízvuk
- při dělení – tyto prostředky:
 - pauza
 - přerušení řečového proudu
 - absolutní pauza – signál hranice promluvy
 - relativní pauza – na hranicích výpovědního úseku (možnost přerušit řečový proud)
 - intonace
 - proměna silové a melodické složky řeči v časovém průběhu
 - signálem hranic výpovědí a výpovědních úseků
 - charakter suprasegmentálního fonému⁹
 - typy intonace:
 - kadence – klesavý průběh tónu výpovědi po intonačním centru (oznamovací věty)
 - antikadence – stoupavý průběh po intonačním centru
 - stoupavá _ _ _ _ _ -
 - stoupavě klesavá _ _ _ _ _ - - - -
 - polokadence – pokles před intonačním centrem, poté klesání (neukončené výpovědi)
 - slovní přízvuk
 - na první slabice, hranice výrazu
 - na jeho základě – přízvukový takt¹⁰
 - hlavní přízvuk + přízvuk vedlejší (česko,slovenský)
 - český přízvuk
 - pevný, nepohyblivý, dynamický (silový = přízvučná slabika se zesílí tím, že se zesílí výdechový proud)

- ráz

- specifická hláska na předělu
- před vokály po pauze (na terminálním předělu)
- po neslabičných předložkách (s okna)
- před příklonným a, i (umí číst ?a psát)
- doporučuje se mezi 2 vokály (na okně)
- po jednoslabičných nepřízvučných slovech (bil ?ospalí)

⁹ suprasegmentální foném = slovní přízvuk

¹⁰ přízvukový takt = skupina slabik spojená jedním přízvukem

4. Prosodické jevy a členění souvislé řeči, základní intonační modely spisovné češtiny a jejich funkce

- souvislá řeč a její členění

- zvuková řeč se realizuje v souvislých úsecích
- z fonetického hlediska – člení se na menší úseky (rozsah nelze spojovat s významovým členěním promluvy)
- nejmenší zvukové jednotky nemají protějšek, vyšší jednotky jsou uzavřené z hlediska zvukového i obsahového

ze zvukového hlediska se řeč člení	z obsahového hlediska se řeč člení
promluva	
výpověď (vyslovená „věta“)	
výpovědní úsek (taktová skupina, promluvo­vý úsek)	
takt (přízvukový takt, fonetické slovo)	
	slovo (jako pojmenovávací jednotka)
	morfém a jeho morf
slabika	
foném a jeho realizace	

- ze zvukového hlediska – hranice významových celků v jazyce vyjadřovány obligatorně (promluva, výpověď) nebo potenciálně (hranice slova, hranice morfému)
- prostředek vyjádření – různé modely modulace souvislé řeči založené na síle, výšce, tempu řeči a pauzách nebo možnosti vzájemného ovlivňování hlásek
- dva zřetelné typy zvukových signálů hranic jednotek:
 - průběh intonace
 - pauza (potenciální i absolutní)
- promluva
 - celek řeči mezi dvěma absolutními pauzami
 - z mimozvukových prostředků ji sjednocuje obsahová soudržnost a jediný mluvčí
 - fonetické hledisko – dialog = sled promluv (vzájemně navazujících obsahem)
 - textové hledisko = jediný text
 - délka promluvy neomezená
- výpověď
 - obvykle menší než promluva (může však být i minimální promluvou)
 - fonetické hledisko – vyznačena větnou intonací a relativními pauzami (často potenciální)
 - souvislá
 - zvukově členěna větným přízvukem a intonací → nositelkou intonačních prostředků modulace řeči
- výpovědní úsek
 - součástí výpovědi
 - kratší výpovědi toto členění nemají, v delších se úseky vytvářejí jako zvukový celek oddělený od ostatních potenciální vdechovou pauzou
 - rozčlenění souvisí s:
 - obsahem úseku
 - dechovou kapacitou
 - zvukově modulován větným přízvukem na klíčovém slově a intonací

- větný úsek = kólon
 - nejmenší jednotka s korespondencí mezi zvukovým a obsahovým členěním promluvy
 - hranice se shodují s hranicemi výrazu
 - do jednoho zvukového celku spojujeme výrazy věcně související
- slovo
 - v promluvě jako významová jednotka
 - zvukově – součástí taktu nebo takt tvoří
 - poznáváme na základě komplexu významových, formálních i zvukových vlastností
 - neexistuje jednoznačné zvukové kritérium hranice slova
 - takt
 - základní zvuková jednotka přirozeně vyslovované řeči
 - skupina slabik patřících k 1 slovnímu přízvuku
 - jednotka shodná se slovem (může být i větší)
 - 3 skupiny taktů:
 - sestupný takt
 - začíná přízvuknou slabikou, za ní – slabiky nepřívukné (-UU) → donese
 - vzestupný takt
 - nepřívukné slabiky předcházejí poslední slabiku přízvuknou (UU-) → ale víš
 - obstupný takt
 - přízvukná slabika umístěna mezi nepřívuknou (U-UU) → až zítra
 - ustálené takty: FR – vzestupné, PL – obstupné/sestupné, ČJ – sestupné
 - hranice signalizována potenciální pauzou
 - neutrální a pečlivá výslovnost – na hranici taktů se neprovádějí/hláskové změny (akomodace, asimilace)
 - slovo = minimální takt (délka taktu v ČJ – 2–3 slabiky)
 - v proudu řeči tvořen více slabikami než slovo
 - výrazy, které se po zvukové stránce přičleňují k jiným = klitika
 - proklitikon
 - písmeno se připojí k následujícímu slovu s vlastním přízvukem
 - obvykle tzv. člen, v češtině spojky
 - enklitikon
 - k předcházejícímu výrazu se přičleňuje jiný do jediného taktu
 - v češtině krátké tvary zájmen
 - jednoslabičné slovo
 - zachová si přízvuk (vytvoří samostatný takt)
 - spojí se se slovem následujícím nebo předcházejícím
 - hranice mezi slovy je hranicí mezi takty
- slabika
 - základní stavební jednotka souvislé řeči, nejmenší reálná jednotka při tvoření i při percepci
 - výhradně zvuková
 - důležitou jednotkou verše
 - slabiky silné = dlouhé přirozeně nebo pozičně
 - slabiky slabé = krátké

→ měřítkem není skutečný časový průběh, ale „mora“¹¹

- charakteristické artikulační a akustické vlastnosti:
 - fonace – uvolnění cesty pro hlas; slabika = nositelka prozodických vlastností řeči (proměny síly, výšky i kvantity)
 - tyto akustické vlastnosti přísluší slabice jako celku, při poslechu se pozornost soustřeďuje na jádro slabiky, v němž je cesta pro hlas nejuvolněnější
 - postup uvolnění cesty pro hlas = artikulační podstata slabiky – přechod od striktury (sevržení mluvidel) k apertuře (uvolnění mluvidel)
 - striktura = charakteristická vlastnost pro konsonanty (typický konsonantický začátek)
 - proteze = vkládání souhlásky před výraz začínající samohláskou (v, h, j)
 - po apertuře (tvoří hlásku s nejvyšší mírou otevřenosti) následuje někdy další striktura
 - slabika se stává zavřenou
 - pohyb mluvidel od striktury k apertuře = charakteristický pohyb pro tvoření kombinace konsonant – vokál
 - za dobu trvání slabiky musí alespoň jednou zaznít hlasivkový tón = po dobu trvání slabičného vrcholu kmitají hlasivky
- základním prvkem slabiky je její jádro (= nukleus)
 - jádro slabiky
 - místo maximální apertury i maximální místo hlasnosti (= sonantnosti)
 - tvoří ho sonanty (vokály, monoftongy, diftongy, likvidy)
- striktura a restriktura = svahy slabiky
 - onset (praetura) – před slabičným jádrem
 - koda – za jádrem
- mezi jádrem a svahy existuje kontrast
- slabika může existovat i bez nich
- rozdíl mezi strikturou a aperturou pomáhá určit hranice slabiky
- pseudoslabiky
 - další seskupení hlásek
 - např. bzzz, kšc (*kšcnout na kočku)
- slabiky podle výstavby konce:
 - otevřené slabiky – končí místem maximální apertury, slabičným jádrem
 - zavřené slabiky – zakončeny restrikturou
- slabika pobočná
 - označuje seskupení hlásek, které slabikami nejsou
 - sonora nebo aproximanta na počátku souhláskové skupiny (onsetu) – vytváří další „vrchol zvučnosti“
- hláska
 - nejmenší jednotka řeči X minimální reálně existující artikulační jednotkou lidské řeči je slabika
 - omezený počet typů → vychází se z nich při popisu jazyka
 - výsledek analýzy řečového celku
 - popisy z vrcholových fází hlásek (míst nejméně ovlivněných hláskovým okolím)

- prozodické jevy souvislé řeči

- souvislá řeč není monotónní – modulována pomocí síly a výšky hlasu
- nositelem je slabika (jádro)

¹¹ mora = termín pro označení délky krátké slabiky

- přirozenou složkou zvukového signálu řeči
- komunikační funkce
- síla hlasu, intenzita
 - artikulačně založena na amplitudě rozkmitu hlasivek
 - základní možnosti dány fyziologicky
 - proměny síly hlasu vznikají díky měnící se intenzitě výdechového proudu a svalovému napětí hlasivkových svalů v průběhu řečových celků
 - akusticky se projeví zvětšením amplitudy kmitů molekul vzduchu
 - síla hlasu se mění díky slábnutí výdechového proudu před novým nadechnutím
 - z hlediska komunikace má význam relativní proměna síly hlasu (součást přízvuku slovního a větného)
 - změny síly signálem postojů mluvčího k posluchači
- výška hlasu
 - artikulačně založena na frekvenci hlasivkových kmitů
 - dokreslena rezonancí nadhrtanových prostor a zněním prostor lebky, hrudníku → protíná se s hlasovou barvou
 - lze pozorovat u jednotlivých hlásek
 - od výšky hlasu charakterizující hlásku je třeba odlišit využití proměn výšky hlasu v rámci jednoslabičného slova – typické pro tónové jazyky (průběh tónu ve slabičném jádru)
 - z hlediska komunikace mají význam proměny výšky hlasu v rámci různě velkých celků sdělení označované jako melodie řeči
 - vznikají v souvislosti s proměnou délky hlasivek – napínají se nebo zkracují díky pohybu svalů hlasového ústrojí
 - akusticky se melodie projeví jako změny hlasové výšky vlastní celku promluvy
 - výška hlasu klesá fyziologicky útlumem hlasivkových kmitů na konci výdechu
 - prostředkem modulujícím celek, který je tak lépe percipovatelný
 - monotónnost X velké skoky
 - např. pokles výšky hlasu – konec sdělení, rozlišení oznámení od otázky
- barva hlasu
 - dána:
 - individuálním utvářením mluvních orgánů a všech rezonančních prostor artikulačního ústrojí
 - proměnami těchto prostor vznikajícími např. stahy hrtanových svalů
 - akusticky založena na interferenci tónů a šumů
 - modifikuje znění všech artikulovaných hlásek, může sloužit pro identifikaci mluvčího
 - proměny hlasové barvy – signál postojů mluvčího
- tempo řeči
 - dáno rychlostí artikulační práce
 - určuje se počtem hlásek (slabik) za jednotku času
 - jednotlivé jazyky mají vlastní průměrné tempo
 - existuje i individuální návyk tempa řeči
 - meze tempa řeči dává srozumitelnost výsledného úseku
 - proměny rychlosti řeči v závislosti na obsahu sdělení
 - vztah účastníků komunikace
 - rychlost produkce řeči působí protahování nebo zkracování jednotlivých hlásek
 - pauza
 - přerušení řečového proudu
 - vzniká z fyziologických příčin (potřeba doplnit dech)
 - odděluje větší řečové celky

- z hlediska trvání:
 - absolutní – neomezená délka
 - relativní – krátkodobé přerušení řeči
 - někdy jen potenciální
→ podle konkrétní situace
- prvek ukazující hranici řečových celků

- základní intonační modely spisovné češtiny a jejich f-ce

- slovní přízvuk
 - charakterizován prominencí slabiky v rámci fonetického slova
 - přízvukový celek = takt = přízvuk taktový
 - jedna ze slabik taktu – slabika přízvučná (prominence určité slabiky v souvislém proudu řeči)
 - budován na komplexu prozodických vlastností řeči
 - v češtině – akustické charakteristiky mohou být zastírány ostatními složkami akustického spektra hlásek
 - přízvuk označujeme podle toho, která zvuková vlastnost v něm dominuje:
 - přízvuk tónový, melodický
 - přízvučná slabika – jiný průběh tónu než nepřízvučná
 - švédština, srbština, chorvatština, slovinština aj.
 - přízvuk dynamický, silový
 - nejde o zásadní proměnu výšky tónu, pro přízvučnou slabiku se hledá charakteristika v zesílení
 - může být nevýrazný
 - přízvuk kvalitativní
 - v přízvučných slabikách je plný vokál, nepřízvučné jsou redukovány
 - přízvuk kvantitativní
 - vokál přízvučné slabiky může být vlivem přízvuku delší než týž vokál ve slabice nepřízvučné
 - tento typ se ve známých jazycích nevyskytuje
 - podle umístění přízvuku dělíme jazyky na:
 - jazyky se stálým přízvukem
 - čeština, polština, němčina
 - podle jeho umístění:
 - iniciální akcent = na první slabice
 - finální = na poslední slabice
 - penultimový = na předposlední slabice
 - antepenultimový = na druhé slabice od konce
 - jazyky s volným přízvukem
 - pozice není vázána obecnou jazykovou zákonitostí
 - součástí formy každého slova
 - můžeme najít slova, která se skládají ze stejných hlásek, ale liší se postavením přízvuku
 - jazyky s pohyblivým přízvukem
 - pozice přízvuku může vyjadřovat mluvnické významy podobně jako koncovka
 - jazyky s přízvukem vedlejším
 - v pomalé řeči (a také v metru verše)
 - založen na stejných vlastnostech jako přízvuk hlavní
 - kompozitum jako celek (jeden přízvuk hlavní, další vedlejší)

- stálost přízvuku lze vztáhnout jen ke slovu jako izolované jednotce
 - v souvislé řeči nemusí mít slovo přízvuk, může se sdružovat s dalšími výrazy do taktu
 - klitikon = výraz bez samostatného přízvuku
- přízvuk má v řeči několik funkcí:
 - kulminativní – kolik přízvuků, tolik plnovýznamových slov
 - rytmizující prvek
 - v poezii, v próze, v neumělecké řeči
 - jistá tendence k pravidelnějšímu střídání přízvučných a nepřízvučných slabik
 - signál hranic fonetických slov
 - rozlišení významu
- větný přízvuk
 - frázový akcent
 - způsob zvukového vyčlenění jádra výpovědi → souvisí s aktuálním členěním výpovědi
 - hierarchie větných přízvuků
 - výraznější vyděluje téma sdělení
 - uvnitř výpovědních úseků je zvukově vyděleno jádro úseku – klíčové slovo východiska, klíčové slovo jádra sdělení atd.
 - založen na zvýraznění artikulačně-akustických vlastností přízvučné slabiky výrazu nesoucího tento přízvuk, eventuálně na změně jeho celkového tónu, síly, tempa
 - v klidné řeči je prominence větného přízvuku často nevýrazná
- důraz
 - další stupeň silového vytčení výrazů
 - kromě síly se na něm podílí i zvýraznění artikulace nebo zpomalení tempa řeči
 - odráží různé postoje mluvčího
 - důležitý pro interpretaci výpovědi posluchačem
 - zdůraznění může být kterýkoli výraz výpovědi nebo i její část
- větná intonace
 - způsob melodického a silového průběhu výpovědního celku
 - nositelem proměn silových i výškových charakteristik je sled slabik
 - podstatná je přízvučná slabika jádra výpovědi = intonační centrum
 - intonační schéma končí hranicí výpovědního úseku nebo celé výpovědi
 - termín intonace zatížen více významy → tak zažitý, že ho není možno nahradit
 - podstatná je změna výšky hlasu (umožňuje realizovat výrazovou, expresivní funkci jazyka)
 - modulace melodická, větná melodie
 - umožňuje realizovat expresivní funkci jazyka
 - podstatnější nadindividuální využití
 - podílí se na uskutečnění dalších jazykových f-cí
 - sdělovací f-ce (větná intonace slouží jako signál ukončenosti/neukončenosti výpovědi)
 - prostředkem odlišení jednotlivých ukončených výpovědí podle komunikativní f-ce
 - konstatování, zjišťovací otázka apod. → intonace patří do gramatické složky jazyka
 - intonační schéma výpovědi od jeho intonačního centra (místo s větným přízvukem)
 - signalizace centra prvkem významotvorným a textotvorným – důležité pro jazyky s volným slovosledem

- typy větné intonace:
 - signalizující hranice výpovědi
 - klesavá intonace
 - v intonačním schématu citově neutrálních oznamovacích vět
 - celkově klesavý průběh tónu výpovědi od intonačního centra do konce
 - obměna – při vytýkání, v doplňovacích otázkách a otázkách vylučovacích nebo má expresivní f-ci
 - stoupavá intonace
 - v intonačním schématu zjišťovacích otázek
 - charakterizována vzestupem hlasu po intonačním centru, na konci může dojít k mírnému poklesu
 - 2 typy intonace zjišťovacích otázek:
 - stoupavá – hlas od intonačního centra plynule stoupá až do konce výpovědi
 - stoupavě klesavá
 - signalizující hranice nekoncových výpovědních úseků
 - polokadence
 - nekoncová kadence
 - u nekoncových úseků výpovědi (včetně nekoncových vět v souvětí), při vytýkání, u složek výčtu apod.
 - charakterizováno poklesem hlasu před intonačním centrem
 - větší počet obměn, které mají specifickou komunikativní f-ci
 - základní typ signalizuje nekoncové úseky výpovědí, užívá se v promluvách citově neutrálních
 - stoupavý, intonační centrum se prohlubuje, někdy se prohloubí i slabika bezprostředně před intonačním centrem
 - příznakové je užití polokadence u samostatné věty
- emfáze
 - zvláštní typ změn realizace řeči
 - vznik z emotivních pohnutek (zesílení při křiku, zeslabení při šepotu, vznik záměrné významné pauzy)
 - jev komplexní
 - do řečového proudu vstupují i neřečové prostředky
 - při emfázi se posiluje výrazová funkce jazyka, výskyt paralingvistických prostředků (vzlyky, vzdechy, neartikulované zvuky)

5. Fonologický systém češtiny: fonémy a jejich alofony, fonologické opozice, korelace, základní pojmy morfonologie a morfémiky, vztah jednotek hláska – foném – morfoném

- fonémy a jejich alofony

- foném
 - minimální f-ční (abstraktní) jednotka fonologického systému s rozlišovací platností
 - může rozlišit význam slova (foném X hláska = dialektická jednotka)
 - poznáváme ho jen skrze jeho realizace
 - musí splňovat:
 - musí být v jazyce dostatečně diferencován od jiných fonémů
 - musí být součástí určitého systému jednotek stejné roviny lingvistické analýzy
- fonologicky relevantní zvukové jevy lze rozdělit:
 - fonologické jevy realizované simultánní konfigurací zvukových vln (hláskou, pauzou)
 - časová posloupnost
 - řetězeny lineárně
 - segmentální fonémy
 - fonologické jevy zasahující větší celek než jeden segment
 - nemají lineární charakter
 - nositelem jazykově uspořádaný řetězec segmentálních fonémů – slabika, slovo, výpověď
 - suprasegmentální
 - 1 foném se může v řeči realizovat více než jedním fónem – alofony = varianty fonému, které lze rozdělit:
 - základní
 - základní realizace fonému
 - realizuje maximum diferencujících vlastností fonému a je jen minimálně závislý na hláskovém okolí
 - typickým reprezentantem fonému, při popisu se vychází z jeho artikulačních a akustických vlastností
 - poziční (kombinatorní)
 - realizace fonému modifikovaná hláskovým okolím, realizuje se jen část distinktivních rysů
 - většinou obligatorní (např. při asimilaci znělosti)
 - komplementární distribuce
 - zvláštní případ využití kombinatorního alofonu
 - základní a poziční alofony se nemohou vyskytovat na stejné pozici
 - v pozici na konci slova se nerozlišují znělé a neznělé šumové souhlásky (realizace *plot* a *plod* je stejná)
 - uživatel jazyka si pomáhá tím, že si uvědomuje význam sdělení a převádí foném do zákl. podoby
 - ve zvláštních případech se může stát kombinatorním alofonem
 - odpovídající hláska se v proudu řeči nerealizuje (implicitní výslovnost)
 - fakultativní (ostatní)
 - charakteristické pro jednotlivé fonické podsystémy jazyka nebo pro jednotlivce
 - nejsou přímo závislé na hláskovém okolí

- můžeme je rozdělit do několika skupin:
 - varianty stylové – při dokonalejších projevech slavnostnější
 - alofony scénické
 - varianty emotivní
 - varianty oblastní – souvisí s teritoriálním původem mluvčího
 - varianty sociální – původ mluvčího
 - varianty generační
 - varianty individuální

- fonologické opozice

- fonologický systém jazyka
 - všechny fonémy existující v určitém okamžiku v jazyce a vztahy mezi nimi
 - zjišťujeme na základě domácí slovní zásoby (fonémy užívané v cizích slovech jsou tzv. volné místo systému)
- určování vztahu fonémů – skupiny (obvykle dvojice) fonémů → stavíme do opozice
- společný srovnávací základ – soubor fonologicky relevantních vlastností, které mají srovnávané fonémy společné
- opozice:
 - bilaterální (dvoustranné, jednodimenzionální) – na společném základě budována jen jedna dvojice fonémů
 - multilaterální (mnohostranné, vícedimenzionální) – společný základ se vyskytuje i u dalšího fonému (fonémů) jazyka
 - disjunktní vztah = žádné společné vlastnosti, nemají společný srovnávací základ
 - fonémy v opozici se liší diferenciačním příznakem
 - podle charakteru příznaku dělíme opozice na:
 - privativní
 - jeden člen charakterizován přítomností, druhý nepřítomností příznaku
 - příznakový a nepříznakový člen opozice
 - graduální
 - členy se liší různým stupněm, mírou téže vlastnosti
 - vzácné
 - krajní a střední členové
 - ekvipotentní
 - fonémy se liší ve způsobu artikulace
 - nelze chápat jako existenci/neexistenci příznaku nebo jako změnu míry příznaku → různé vlastnosti
- na základě využití diferenčního příznaku v systému jazyka můžeme opozice rozdělit na:
 - izolované
 - vlastní jen jedinému páru fonémů, jinde se nevyužívá
 - např. vztahy mezi /l/ a /z/
 - proporcionální (proporční)
 - rozdíl se analogicky opakuje i u dalších dvojic
 - protiklad znělosti, nosovosti, místa nebo způsobu artikulace
 - stálá – protiklad fonémů se realizuje vždy
 - neutralizovatelná – protiklad se neuplatňuje vždy

- korelace

- dvojice fonémů, které jsou členy privativní, bilaterální a proporční opozice = korelační pár
 - soustava takových párů vytváří korelační řadu
 - fonémy jednotlivých opozic se liší stejným korelačním příznakem
→ korelace se definuje jako soubor všech korelačních párů (liší se týmž korelačním příznakem)
 - fonémy, které se účastní korelace = párové, ostatní = nepárové
 - foném se může účastnit více než jedné korelace → korelační svazek
- v češtině existuje:
 - korelační řada znělosti: /l/, /r/, /m/, /n/, /.../, /ň/, /j/, /ř/
 - korelační řada nazálnosti: /b/, /d/, /d'/ (v opozici k /p/, /t/, /t'/) (👤)

- fonologický systém

- 2 podsystémy:
 - vokální

krátké				dlouhé		
/i/		/u/	vysoké	/i/		/ú/
/e/		/o/	středové	/é/		/ó/
	/a/		nízké		/á/	
přední anteriorní	střední centrální	zadní posteriorní		přední anteriorní	střední centrální	zadní posteriorní

- konsonantický

▪ přehled sonor

způsob tvoření		okluziva nazální	konstrikta	
			laterální	vibranta
sluchový dojem		exploziva ražená	likvida	
			frikativa spiranta	vibranta
místo tvoření	bilabiála	/m/		
	prealveolára	/n/	/l/	/r/
	palatála	/ň/		

▪ přehled pravých konsonantů

způsob tvoření		okluziva závěrová		konstrikta polozávěrová		konstrikta úžinová		vibranta kmitavá
sluchový dojem		(ex)ploziva ražená		afrikáta polotřená aspiráta		frikativa třená spiranta		
místo tvoření	bilabiála	/p/	/b/					
	labiodentála					/f/	/v/	
	prealveolára	/t/	/d/	/c/	/dz/	/s/	/z/	/ř/
	postalveolára			/č/	/dž/	/š/	/ž/	
	palatála	/tʰ/	/dʰ/					
	velára	/k/	/g/			/x/		
	glotála						/h/	
znělost		neznělé	znělé	neznělé	znělé	neznělé	znělé	znělé

- zapojení fonémů do systému je různé
 - některé fonémy se účastní korelací a vstupují do pravidelných a hojně užívaných vztahů k fonémům jiným (např. fonémy účastníci se korelace znělosti) → centrum systému
 - jiné fonémy jsou zapojeny jen slabě, jejich vztahy jsou mnohdy izolované a foném se neúčastní žádné korelace → periferní

- základní pojmy morfonologie a morfémiky

- morfémika
 - Lotko (1999) – nauka o morfech a morfémech (z hlediska analýzy a segmentace jazyka na tyto jednotky)
 - Encyklopedický slovník češtiny (2002) – morfologie zabývající se lineární analýzou slova na morfémy
- morfonologie
 - při hláskových alternacích uvnitř jednoho morfému
 - změna formy slova (morfému kořene, ev. kmene slova) → není interpretována jako nová významová jednotka
 - třída fonémů, které se takto střídají = morfoném
 - běžné ve všech flektivních jazycích
 - pomezí disciplína mezi fonetikou a morfologií

 - /k – c – č/- ruka, ruce, ručka
 - /h – z – ž/ - noha, noze, nožka
 - /ch – š/ - moucha, mouše
- hláskové alternace
 - samohlásky, souhlásky, souhláskové skupiny
 - alternace samohlásek a souhlásek může probíhat současně
 - druhy alternace:
 - střídání samohlásek:
 - stejná samohláska se stejnou dlouhou samohláskou
 - zkrácení (žába, žabka, žabička)
 - zdložení (dar, dárek)
 - střídání 2 různých krátkých
 - střídání 2 různých dlouhých
 - střídání krátké s jinou dlouhou a naopak (přivádí/vodí)
 - střídání souhlásek
 - r – ř, d – ď, t – ť, n – ň
 - palatalizace: k – c – č, g (h) – z – ž, ch – š – (s)
 - vzniková a zániková alternace
 - pes (vznik) – psa (zánik, nikoliv bez pesa)
 - střídání souhláskových skupin
 - 2 konsonanty stojící vedle sebe → jeden z nich se mění
 - myslet – myšlení, město – měšťan, služka – služtička

- hláska – foném – morfoném

- hláska – základní jednotka zvukové stránky řeči
- foném
 - nejmenší součást zvukové stránky řeči (v konkrétním jazyce má rozlišovací f-ci)
 - pouze hláska, která je schopna rozlišit význam (tzv. distinkce)
- morfoném
 - množina fonémů, k jejichž alternaci dochází v rámci morfému
 - nejčastěji při ohýbání a odvozování nových slov
 - nevede ke změně významu morfému
 - třída fonémů, které jsou určeny svým uplatněním v jazykové jednotce (morfému)
 - slouží k popisu vztahů v rámci systému morfonémů

6. Morfologie slova – slovo jako základní jednotka morfologického popisu (slovo vs. morfém), typy morfů dle funkce a dle pozice ve slově, alomorf (kritéria)

- morfologie = studium povahy a chování morfémů jazyka v oblasti flexe a slovotvorby

- morfém

- nejmenší jazyková jednotka nesoucí význam nebo gramatickou f-ci
- zobecněná, nelineární, formálně-významová jednotka jazykové roviny → reprezentují: morfy
 - morfy a jejich varianty slouží k vyjadřování jednoho druhu významu

- slovo

- skupina hlásek, která má zřejmý význam
- v každém slově se spojují 2 stránky:
 - zvuková
 - významová
- lexém o jediné formě, různě vymezovaná jednotka lexikonu a jazyka, zvláště z hlediska své přemístitelnosti ve větě
- má 2 podoby:
 - reálně vyčlenitelná jednotka jazykového projevu textu, řetězec morfů = **textové slovo**
 - potenciální abstraktní jednotka jazyka = **systémové slovo**
- flektivní jazyky – převážná většina slov se ohýbá → realizováno souborem slovních tvarů
- dvojí význam:
 - slovní (věcný, lexikální)
 - mluvnický (gramatický)
 - dělení podle převahy slovních nebo mluvnických významů:
 - slova lexikální – lexikální význam (příslowce a citoslovce)
 - slova lexikálně gramatická – vždy slovní význam, ve větě významy gramatické (slova plnovýznamová, jména a slovesa)
 - slova gramatická – větné vztahy slov nebo vět, sama o sobě význam nemají (předložky, spojky, částice, slova pomocná)
- termín slovo – různá platnost podle jazykové roviny:
 - sémantická r. – významová jednotka
 - syntaktická r. – složka syntaktického komplexu
 - fonologická r. - jednotka spojení fonémů a grafémů
 - morfematisko-morfologická r. – komplex morfémů

- morfologie a slovo

- 2 univerzální pravidla:
 - základní jednotka jazyka = slovo
 - slovo má vnitřní strukturu – části slov nadány zvláštní f-cí → lze ji abstrahovat = morfémy
- argumenty pro slovní obrat (problémy s morfémem)
 - slovo – považováno za minimální jednotku významu (vyjadřuje nezávisle)
 - kumulativní morfém – morfém -ý nese větší množství informací (rusk-ý spisovatel)
 - překrývající se (overlapping) a kumulativní morfémy (rus + sk(ý) → ruský)
 - do morfologických procesů vstupuje celé slovo
 - prefixace: pa-kůň
 - kompozice: oka-mžik
 - konverze: lesní (substantivum)
 - morfologická naivita – vztah morfém – morf (langue – parole) = vztah 1:1 X morf – větší počet realizací (např. do stroje, staré stroje)

- typy morfů dle funkce a pozice ve slově, alomorf
 - morf
 - nejmenší útvar v textu
 - ustálená forma i význam
 - vyčlenitelný na základě opakování
 - útvar nesoucí gramatický význam (koncovka včetně nulové)
 - může být součástí slova, nebo samostatný
 - typy morfů dle funkce:
 - kořeny – základní morfém slova, nejmenší jednotka nesoucí nesložený lexikální význam
 - afixy (prefixy, sufixy)
 - slovotvorné
 - tvarotvorné
 - typy morfů dle pozice ve slově:
 - 2 kritéria: zda přerušují kořen + zda jsou samy přerušeny
 - confixy – nepřerušují kořen, nejsou přerušeny
 - prefixy – před kořenem slova
 - sufixy – za kořenem slova
 - kmenotvorný
 - slovotvorný
 - tvarotvorný → koncový X nekoncový
 - interfixy – mezi dvěma kořeny
 - infixy – přerušují kořen, nejsou přerušeny
 - circumfixy – nepřerušují kořen, jsou přerušeny
 - transfixy (tzv. vnitřní flexe) – přerušují kořen, jsou přerušeny (v češtině se nevyskytují)
 - alomorf
 - systémová varianta morfému
 - komplementární distribuce – 2 jednotky, které nelze v dané pozici zaměnit

7. Základní morfologické procesy v češtině, vnitřní struktura slovního tvaru, principy morfemické analýzy (princip usekávání vs. princip syntagmatický), tzv. morfemický uzel

- morfologické procesy v češtině:

		morfologické	afixace, modifikace
	gramatické		
		nemorfologické	transfer rysů
procesy jazykové exprese			
		morfologické	kompozice
	negramatické		
		nemorfologické	lexikalizace

- proces používán ve vztahu k modelu IP
- formální procesy
- gramatické procesy
- zásadní atributy:
 - funkčnost
 - internost
 - akčnost
- procesy jazykové exprese:
 - významové parametry – gramatické a negramatické (lexikální)
 - textové parametry ([ne]překročení hranic slovního tvaru) – morfologické a nemorfologické

- morfologický proces jako „jazyková unie“:

- morfologický proces – jen tehdy, je-li přidán „jazykový znak“ komponentem téhož slovního tvaru → m. p. chápán jako „spojení“ znaku s cílovým kmenem v hranicích slovního tvaru, jehož je kmen částí
- vhodnější: báze (~~kmen~~) → m. p. je pojímán jako proces „spojení“ tvarotvorné/slovotvorné báze a tvarotvorného/slovotvorného formantu v rámci slovního tvaru

- morfologický proces jako „adice“:

- nemusí jít o adici fyzickou → zde myšleno přidání morfologické informace jakýmikoliv formálními prostředky
- fyzická adice (houba – houbař – houbařka)
- přidání morfologické informace (-Ø [MUŽ], -a [ŽENA])
- obměna morfologické informace (houbař-Ø [sg.] x houbař-i [pl.], houbař-Ø [nom. sg.] x houbař-e [gen., ak. sg.])
- změna morfologické informace (rybář-Ø – rybář-(i)t, chytán-Ø – chytán-í, lov-(i)t – lov-Ø)
- je trunkace (odsekávání) aditivní proces?
 - ano – v češtině např.: trunkace vokalické části (kmenového formantu) při „tvorbě“ některých slovesných tvarů (př.: tisk-ne-Ø x tisk-n-u, tisk-n-a = distribuční úpravy elementu/intersegmentu s konstrukční f-cí)/trunkace při některých slovotvorných operacích (př.: deprefixace – kalý/nekalý)

- morfologický proces jako komplexní „aditivní unie“:

- m. p. = složitá operace „spojení“ báze a formantu → přináší funkční informace

- maximalistický přístup analýzy slovních tvarů – všechny signály procesů podílejících se na stavbě slovního tvaru
- minimalistický přístup analýzy slovních tvarů – signál jednoho jediného procesu, ostatní – irelevantní

- prototypy morfologických procesů:

- podle typu formantu:

				afixace	(viz)
			aditivní	replikace	
				inkorporace	
		segmentální			
	(gramatické)			substituce	alternace
			neaditivní	metateze	
				subtrakce	trunkace
		suprasegmentální			
morfologické procesy					
	(negramatické)	kompozice			

- schéma nepostihuje všechny m. p. → soustředí se p. relevantní pro češtinu
- podle f-ce:
 - schéma modifikuje m. p. tříděné dle f-ce pro současnou češtinu
 - flektivní f-cí míněna f-ce v potřebách syntaxe
 - onomaziologickou f-cí míněna f-ce pojmenovávací
 - nebere v úvahu:
 - přejímky z jiných jazyků
 - vznik souslovní
 - neosémantizace
 - pomíjí suprasegmentální typ formantu pro potřeby popisu českých slovních tvarů
 - konverze a transflexe – specifické postavení
 - konverze
 - onomaziologický postup (vyplývá ze syntaktických potřeb)
 - vysoce abstraktní proces, protože využívá „flektivních“ postupů pro onomaziologické f-ce
 - f-ce není signalizována jedním indikátorem, ale celým komplexem
 - transflexe – rozdíl: postup není vyvolán potřebami syntaxe

- analýza vnitřní struktury slovního tvaru

- slovní tvar – chápán jako syntagma (dvojčlennost struktury – ohebná slova)
- „morfologická hereze“ – spojení slovotvorby a tvarosloví
- syntetické slovní tvary nemotivované – flexe
- syntetické slovní tvary motivované – synchronní utvořenost
- morfologické procesy – derivace, konverze (slovotvorné procesy)
- komplexní postup:
 - minimalistická verze – sleduje jen relevantní formant → rychlá orientace ve vnitřním ustrojení slovního tvaru
 - maximalistická verze – bere v úvahu všechny formanty, hierarchizuje je

- binární analýza struktury slova

- bezprostřední konstituenty
- hierarchický pohled na strukturu slova
- důsledný f-ční postup
- lineární projekce

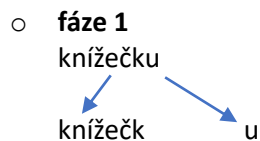
- hranice analýzy – přechod od znaků k figurae (?)
- syntagmatický pohled
 - slovní tvar – výsledek komplexního působení několika morfologických procesů
 - f-ční oddělení procesů flektivních a onomaziologických
 - zpětná rekonstrukce působení těchto procesů
 - signály m. p., které zakládají formant(y) slovního tvaru
 - hierarchizace mezi morfologickými procesy/formanty
- slovní tvar a intersegment
 - intersegment
 - konstrukční f-ce při stavbě slovního tvaru, nejde o plnohodnotnou tvarotvornou f-ci
 - vůdčí princip pro popis adjektivní a části pronominální flexe a pro flexi slovesnou
 - povaha kmenotvorného formantu/kmenotvorné přípony
- slovo jako syntagma
 - slovní tvary – syntagmatické útvary (dvojčlenné struktury, jejichž gramatická složka určuje složku lexikální)
 - obecné metodologické premisy:
 - gnozeologický přístup – počítá se „systémem“, přístup → gnozeologický (hledání a nalézání pravidelností)
 - od jevové stránky ke stránce podstatné (východisko – textová slova)
 - funkčnost – při analýze a při deskripci hraje zásadní roli (ve smyslu zaměřenosti k účelu)
 - syntagmaticčnost – chápání slova jako syntagmatu
 - struktura textového slova (podkladové premisy pro jeho analýzu):
 - vnitřní struktura každého slovního tvaru je výsledkem dvou f-cí, které slovo plní:
 - f-ce onomaziologická
 - f-ce gramatická (usouvztažňující, organizující v linearitě)
 - 2 morfologie = lexikální a flexivní
 - lex. (derivační) m. – onomaziologická f-ce slova, studuje strukturu slova jako výsledek slovotvorných procesů
 - flex. m. – f-ce slovního tvaru ve větě
 - syntagmatika slova
 - hledáme syntagmatiku → bereme v úvahu obě f-ce slova:
 - onomaziologická – stavba slovotvorná
 - gramatická – stavba tvarotvorná
 - dvě syntagmata, která mají bezprostřední konstituenty¹²:
 - SB + SF
 - TB + TF
 - slovotvorná báze + slovotvorný formant
 - hledání druhého syntagmatu
 - možné jen u slovotvorně analyzovatelných slov
 - podmínka – existence slova, na němž se analyzované slovo zakládá = fundace
 - synchronní hledisko
 - slovotvorná báze – vyhledatelná na základě konfrontace se slovem fundujícím
 - celé slovo: pračlověk – člověk → SB: člověk (Ø, a, u, ...) /PÁN/
 - část slova: knížka – kniha → SB: knih-
 - tvar slova: náhrobek – na hrobě → SB: na hrob
– hrob SB: hrob

¹² bezprostřední konstituenty = vyčleňovány na základě binární analýzy slovního tvaru

- slovotvorný formant – souhrn formálních rysů, jimiž se fundované slovo liší od slova fundujícího
 - pračlověk – člověk → SF: pra-
- slovotvorný formant a spoluformant
 - CSF = centrální SF
 - SSF = spoluformant
 - učitelka – učitel → CSF: -k- SSF: -a
- tvarotvorná báze + tvarotvorný formant
 - tvarotvorný formant
 - gramatická složka slovního tvaru
 - jednoduchá
 - jednofonémová (knih-a)
 - vícefonémová (knih-ami)
 - lineárně členitá (uděla-v-š-i)
 - tvarotvorná báze = lexikální komponent slovního tvaru
 - jednoduchý (knih-)
 - vícemorfový (knih-ař-stv-)
 - tvarotvorný kmen
 - část slovního tvaru, která zbývá po odpojení jeho koncovky
 - nekryje se s tvarotvorným základem (u slovesných tvarů základ přesahuje)
 - koncovka = tvarotvorná přípona
 - stojí na absolutním konci každého slovního tvaru

- fáze analýzy

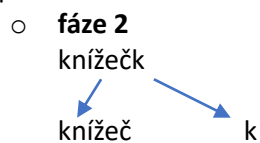
- minimalistická verze:



TB: knížečk-

TF: -u

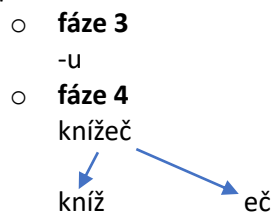
m. p.: flektivní



SB: knížeč-

SF: -k-

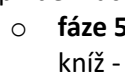
m. p.: derivace



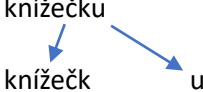
SB: kníž-

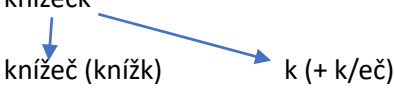
SF: -eč-

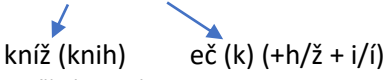
m. p.: derivace



- lineární projekce hierarchické binární analýzy: kníž-eč-k-u

- druhy morfů: kořen (radix) – slovotvorný sufix – slovotvorný sufix – tvarotvorný sufix (koncovka)
 - maximalistická verze:
 - selekční procedura:
 - centrální formant + spoluformant(y)
 - slovotvorný formant jevový/podstatný
 - slovotvorná báze jevová/podstatná
 - centrální formant a spoluformant
 - CSF = centrální formant
 - prefix/sufix, popř. kombinace prefixu a sufixu
 - SSF = spoluformant
 - signálem – změna morfologické charakteristiky
 - učitelka – učitel → CSF: -k- SSF: -a
 - **fáze 1**
knížečku
 

TB: knížečk-
TF: -u
 - **fáze 2**
knížečk
 

SB: knížeč- (knížk-)
CSF: -k-
SSF: k/eč
 - **fáze 3**
- u
 - **fáze 4**
knížeč (knížk)
 

SB: kníž- (kni-)
CSF: -eč- (-k-)
SSF: h/ž + i/i
 - lineární projekce hierarchické binární analýzy: kníž-eč-k-u
 - druhy morfů: kořen (radix) – slovotvorný sufix – slovotvorný sufix – tvarotvorný sufix (koncovka)
- morfémový uzel
 - místo, kde došlo ke splynutí dvou stejných nebo artikulačně podobných hlásek (každá patří k jinému morfu)
 - „overlapping morphs“ = překrývání morfů (formant jakoby překryl bázi)
 - olomoucké tvarůžky: olomoucké – Olomouc → SB: olomouc- CSF: -sk- SSF: -é /mladé/

8. Flexivní morfologie – stavba tvarů substantivní, adjektivní a pronominální flexe (shody flexe adjektivní a pronominální), flexe proprií a přejatých slov, specifika flexe numeralí, deklinační typy

- substantiva – maskulina životná:

- 3 typy substantivní a 2 typy adjektivní (podle zakončení v nom. a gen. sg.)
 - typy substantivní:
 - maskulina s nom. bez koncovky
 - kmen zakončen tvrdou nebo obojetnou souhláskou, v gen. sg. koncovka -a
→ skloňování tvrdé (vzor: pán)
 - kmen zakončen měkkou nebo obojetnou souhláskou, v gen. sg. koncovka -e
→ skloňování měkké (vzor: muž)
 - maskulina v nom. s koncovkou -e
 - kmen zakončen měkkou nebo obojetnou souhláskou (vzor: soudce)
 - maskulina v nom. s koncovkou -a
 - kmen zakončen na tvrdou nebo obojetnou, zřídka měkkou souhlásku tvrdou (vzor: předseda)
 - vok. sg.
 - pán: -e/-u
 - výběr koncovky závisí na zakončení tvarotvorného základu
 - vzor pán – základní koncovka -e
 - alternace – bratr/bratře
 - r následuje po souhlásce
 - starší podoba – jména při expresivním užití (bídniče)
 - koncovka -u – jména s kmenem zakončeným na -k, -g, -ch, -h
 - jen 2 výjimky – bože, člověče
 - muž: -i/-e
 - vzor muž – základní koncovka -i
 - slova zakončená na -ec – koncovku -e
 - alternace – otec/otče
 - vzor soudce – nom. = vok. – pane soudce
 - nom. pl.: -i, -ové, -é, -i/-ové, -i/-é
 - pouze -i
 - domácí názvy osob (víceslabičné) – rodáci
 - názvy zvířat – psi
 - některá slova zakončená na ř, č – bruslaři, řidiči
 - přejatá substantiva zakončená na -ant, -ent, -et, -or, -ér, -án, -ín, -ýr
 - pouze -ové
 - vzor pán – slova z přičestí činných – hýřilové
 - vzor muž – z rytmičtých důvodů u jednoslabičných slov – králové
 - vzor soudce – knižní, vytlačuje ji koncovka -i – asketové → asketi

- pouze -é
 - vzor pán – slova zakončená na -an (názvy obyvatel) – Slované
 - vzor muž – činitelská jména zakončená na -tel – učitelé
- varianta -i/-ové
 - názvy osob, někdy i názvy zvířat – páni/pánové, krtci/krtkové
- varianta -i/-é
 - přejatá substantiva zakončená na **-at, -it** – demokraté /demokrati, akrobaté/akrobati...
 - tato varianta je stylisticky rovnocenná
 - jména na -ita, -ista, -asta
 - základní koncovka -é
 - koncovka -i – hovorová – fotbalisté/fotbalisti
- lok. pl.: -ech, -ích
 - u vzoru pán a předseda
 - dominantní koncovka -ech
 - koncovka -ích – po velárách – kolega/kolezích
- typy adjektivní:
 - typ tvrdý
 - substantivizovaná adjektiva na -ný – vrátný, bytný
 - substantivizovaná adjektiva na -ský – hostinský
 - názvy biologických čeledí – psovití
 - typ měkký
 - zpodstatněná slovesná adjektiva zakončená na -cí – cestující
 - zpodstatněná slovesná adjektiva zakončená na -ní – účetní
 - příjmení typu Dolejší
 - historická substantiva jako sudí, podkoní...
- substantiva – maskulina neživotná:
 - typ substantivní a typ adjektivní
 - typ substantivní:
 - jména – základní tvar nom. sg. vždy s nulovou koncovkou
 - kmen zakončen na:
 - souhlásku tvrdou nebo obojetnou – v gen. sg. koncovky -u/-a
→ skloňování tvrdé (vzor: hrad)
 - souhlásku měkkou, z obojetných na -l, ojediněle na -s, -z – v gen. sg. koncovka -e
→ skloňování měkké (vzor: stroj)
 - skloňování r. m. neživ. charakterizují shodné tvary v nom. + ak. sg. a nom. + ak. + vok. pl.
 - velkou většinu maskulin neživotných zahrnuje vzor hrad
 - gen. sg. -u/-a, -u, -a
 - koncovka -a je v jazyce starší
 - v současném jazyce má většina jmen domácích i přejatých koncovku -u
 - koncovka -a – u menšího počtu slov (světa, lesa, ledna, Berouna...)
 - varianta -u/-a – názvy geometrických útvarů (trojúhelníku /trojúhelníka)
 - lok. sg. -u, -u/-e (-ě)
 - koncovku -u mívají slova nová a přejatá jména s kmenem zakončeným na -k, -g, -h, -ch

- koncovky -ě (-e) se užívá ve větší míře u jmen, která mají v gen. sg. koncovku -a
 - lok. pl. -ech, -ích, -ech/-ích, -ích/-ách
 - -ích je nejstarší koncovka, -ech existuje od NO, nejmladší je -ách
 - varianta -ích/-ách je spisovná u zdobnělin a předmětů z běžného života (👤)
 - pouze -ích je u většiny jmen zakončených na -k, -g, -ch, -h
 - varianta -ech/-ích je u některých jmen zakončených na -l, -s, -z
 - typ adjektivní:
 - m. jm. neživ. s adj. skloňováním jsou pouze tvrdého typu mladý (vzor zlatý)
 - nečetná jména obecná, názvy peněz (zlatý, stříbrný), zeměpisná jména (Slaný, Zábřeh, Pstruž)
- substantiva – feminina:
- 3 typy substantivních a 2 typy adjektivních:
 - typy substantivní:
 - 2 typy s koncovkami a jeden typ bez koncovky:
 - 1. typ
 - nom. má koncovku -a
 - kmen zakončen souhláskou tvrdou nebo obojetnou, zřídka měkkou
 - gen. sg. má koncovku -y (-i)
 - skloňování tvrdé (vzor žena)
 - 2. typ
 - nom. má koncovku -ě (-e)
 - kmen zakončen na souhlásku měkkou, zčásti obojetnou
 - gen. sg. má koncovku -ě (-e)
 - skloňování měkké (vzor růže)
 - 3. typ
 - nom. bez koncovky
 - kmen zakončen souhláskou měkkou nebo obojetnou
 - gen. sg. má koncovku -ě (-e)
 - vzor píseň
 - X
 - kmen zakončen souhláskou tvrdou nebo obojetnou
 - gen. sg. má koncovku -i
 - vzor kost
 - žena
 - základní typ
 - charakteristický tvar gen. pl., který je bez koncovky
 - u dvouslabičných jmen dochází hláskovým změnám kmenové souhlásky (krácení) – skála – skal
 - některá jména mají tvary s krátkou i nezkrácenou samohláskou (skalám i skálám)
 - gen. pl.:
 - nulová koncovka
 - u těžko vyslovitelných slov se přidává vložené -e
 - jednoslabičná slova (hra – her)
 - ve dvouslabičném slově po sobě následují 3 souhlásky (vrstva – vrstev)
 - u dvouslabičných slov před -r, -l, -m, -n

- někdy před -k u dvouslabičných slov
 - střídá se ou s u (bouda – bud)
 - dochází ke krácení samohlásek (síla – sil)
- růže
 - podvzor ulice
 - gen. pl.:
 - varianta -í/0 – u jmen, která jsou zakončená na -yně a -ice (hospodyně, definice)
 - nulová koncovka – převážně u odvozených jmen na -ice (mladice, dělnice)
- růže a píseň
 - u některých jmen voru růže – v nom. sg. se odsouvá koncovka -ě (-e) → podoby bez koncovky – posouvají se ke vzoru píseň
 - shodnost koncovek některých pádů vzorů růže, píseň a kost způsobuje vznik dubletních podob
- píseň
 - náleží sem jména zakončená v nom. sg. na souhlásku měkkou nebo obojetnou, skupiny jmen se zakončením na - (e)v, -(e)ň, -oň, -ež
 - náleží sem i většina jmen zakončených na měkkou souhlásku
- kost
 - jádro tvoří jména slovtvorného typu názvů vlastností na -ost, stará skupina neproduktivních jmen ne -est a -st
- píseň a kost
 - shodné tvary v téměř celém sg. (kromě gen. sg.), dále jsou shodné v gen. pl.
 - dochází ke kolísání mezi oběma vzory
 - dat. sg. (skice i skici)
- typy adjektivní:
 - označují převážně osoby (rodové protějšky k jménům mužským)
 - 2 typy:
 - 1. typ
 - tvrdý (vzor bytná)
 - řadí se sem substantivizovaná adjektiva (milá), jména ženských osob s příponou -ová (krejčová), jména zvířete (vysoká), názvy pokrmů (roštěná), dějová jména z trpných příčestí na -ná a -tá (dovolená, dožatá)
 - 2. typ
 - měkký (vzoru průvodčí)
 - substantivizovaná adjektiva (třídní), jména, která už adjektivní motivaci ztratila (účetní)
- substantiva – neutra:
 - 3 typy substantivní a jeden adjektivní:
 - typy substantivní:
 - 1. typ
 - v nom. sg. koncovka -o (vzor město)
 - náležejí k němu neutra s koncovou souhláskou kmene tvrdou nebo obojetnou, zřídka měkkou
 - skloňování tvrdé

- 2. typ
 - v nom. sg. koncovka -ě (e) (vzor moře)
 - řadí se k němu neutra s kmenem zakončeným souhláskou měkkou, popřípadě obojetnou
 - skloňování měkké
 - vlastní paradigma mají jména zakončená na -iště (podvzor sídliště)
- 3. typ
 - příznačný pro neutra
 - dlouhé zakončení -í (vzor stavení)
- město (podvzor středisko)
 - tento vzor je velmi produktivní
 - lok. sg. -e, -ě, -u
 - -e, -ě – starší koncovky
 - vyskytují se u starých jmen, u slov s příponou -dlo, v ustálených výrazech adverbialní povahy
 - koncovka -u – výsledek proniknutí dat. do lok.
 - u jmen zakončených na veláru
 - možné dvojí zakončení (mléku – mléce)
 - jména zakončená -stvo, -ctvo, -ivo
 - gen. pl.
 - k alternacím samohlásky dochází uvnitř základu jmen (např. záda – zad)
 - genitiv plurálu bez koncovky
 - na konci některých tvarů vznikají souhláskové skupiny, mezi jejichž členy se vkládá -e (číslo – čísel)
 - lok. pl. -ech, -ách, -ích
 - jména zakončená na -k, -g, -h, -ch mají místo pravidelného -ech koncovku -ách, zčásti variantní koncovku -ích, doprovázenou alternacemi předchozí souhlásky
 - u jmen s příponou -sko, -isko se objevuje varianta -ách/-ích (střediskách/střediscích)
- moře (podvzor sídliště)
 - liší se od sebe jen v gen. pl.
 - pravidelnou koncovku -í mají většinou dvouslabičná jména základní slovní zásoby
 - početná jména na -iště jsou v tomto pádě bez koncovky
- kuře (podvzor břímě)
 - s výjimkou nom., ak. a vok. sg. se základ rozšiřuje o kmenotvornou příponu -ě, -(e)t- v čísle jednotném, -at- v čísle množném
 - u vzoru břímě v čísle jednotném i množném se rozšiřuje o -en- (břemeno)
 - morfologický typ smíšený – v sg. se skloňují podle vzoru moře, v pl. podle vzoru město

- ke vzoru kuře náležejí jména mláďat, ze jmen ostatních např. rajče, pláň, koště, poupě...
- jména vzoru břímě/břemeno tvoří uzavřenou skupinu – vedle tvarů původních na -ě pronikly novotvary na -eno podle vzoru město
- stavení
 - zahrnuje jména na -í
 - četná substantiva na -(n)í a -(t)í, odvozená jména -ství a -ctví a hromadná jména na -í nebo -oví
 - z vlastních jmen sem náležejí osadní názvy
- typy adjektivní:
 - typy: tvrdý a měkký (mladý a jarní), vlastní vzory:
 - 1. typ
 - vzor vstupné
 - substantivizovaná adjektiva – světlé (=pivo)
 - názvy dávek a poplatků na -né – vstupné
 - jména osadní – Vrané
 - 2. typ
 - vzor hovězí
 - substantivizovaná adjektiva označující druhy masa – telecí
 - osadní názvy – Hovězí

- propria

- u živých bytostí snaha skloňovat vlastní jméno za všech okolností
- maskulina
 - v nom. sg. zakončena na souhlásku → pán nebo muž
 - přiřazují se koncové souhlásky
 - jména zakončená na tvrdou nebo obojetnou souhlásku – pán (Pavel, Wolker, Shakespeare)
 - pohybné -e- před koncovou souhláskou
 - jména vypouštějí (Pavel – Pavla)
 - ve jménech kolísá (Wolker – Wolkera/Wolkra)
 - v psané podobě zakončená na -e – před pád. koncovkami vypouštějí (Shakespeare – Shakespeara)
 - jména zakončená na měkkou nebo obojetnou souhlásku – muž (Ondřej, Švec, Georg)
 - jména zakončená na -ius – tvary od dvojího tvarotvorného základu (Kramerius – Krameria/Krameriusa)
 - antická jména zakončená na -us, -os, -es a -s
 - původní koncovky vypouštějí (Augustus – Augusta)
 - některá nom. zakončení zachovávají v celém skloňování (Herodes – Heroda/Herodese)
 - v nom. sg. zakončena na samohlásku – různé deklinační typy:
 - jména zakončená na -a – předseda (Zola)
 - jména zakončená na -e – soudce (Skočdopole)
 - jména zakončená na dlouhé samohlásky a krátké -o, -i, -u a cizí jména zakončená na -e – pán a muž
 - vyslovovaná koncová samohlásky v průběhu skloňování odpadá → koncovky se přiřazují k předchozí souhlásce (Goethe – Goetha)
 - koncovky se připojují přímo za koncovou samohlásku (Szabó – Szabóa)

- zájmenné skloňování – jména zakončená na -i, -í (Verdi, Verdiho)
- adjektivní podoba v nom. → jména se skloňují jako adjektiva (Tolstoj – Tolstého)
- nesklonná – jména od původu přivlastňovacími adjektivy (Martinů)
- feminina
 - jména zakončená na -a a převážná většina jmen zakončených ve výslovnosti na jinou samohlásku nebo souhlásku – vzor žena
 - koncovky se připojují k tvarotvornému základu zakončenému na souhlásku (Dagmar – Dagmary)
 - antická jména tvoří tvary od různých tvarotvorných základů (Pallas – Pallady)
 - jména, která mají před koncovým -e měkkou nebo obojetnou souhlásku, nebo jsou zakončena ve výslovnosti na -ija, -ije, -ijo – růže (Alice, Gloria)
 - nesklonná
 - jména zakončená ve vyslovované podobě na souhlásku (Carmen)
 - jména zakončená na vyslovované samohlásku -i, -ó, -é (Betty, Kazi, Niké)
 - méně obvyklé skloňování podle vzoru žena
- přejatá substantiva
 - většina přejatých slov se podřizuje zákonitostem českého jazyka
 - nejvýznamnější složka přejaté slovní zásoby – latina, řečtina
 - přejatá slova se adaptují slovtvorně (slovtvornými formanty) → do paradigmát se zařazují bez nesnází
 - dělení z formálně morfologického hlediska:
 - plně začleněná (zařazují se mezi jména domácí)
 - jména, která se nezačlenila (vytvořila si vlastní vzory)
 - jména, která se plně nezačlenila
 - pro zařazení je rozhodující mluvnický rod (jméno nabylo při svém přijetí) a zakončení v nom.
 - další skutečnosti, ke kterým třeba přihlížet:
 - z kterého jazyka je jméno přejímáno
 - jména řeckolatinského původu
 - jména z ostatních jazyků
 - vztah grafické a vyslovované podoby (v nom. sg.)
 - rozhoduje vyslovovaná podoba
 - dělení v závislosti na výslovnosti základního tvaru:
 - vyslovována na souhlásku nebo samohlásku v nom.
 - substantiva zakončená v nom. na tutéž psanou i vyslovovanou souhlásku
 - většina – latinský a řecký původ
 - jádro
 - maskulina s formanty -us, -os, řidčeji -es
 - neutra s formanty -um, -on
 - k zakončení se připojují
 - maskulina
 - životná – pán, muž
 - neživotná – hrad, stroj
 - neutra – město, moře
 - feminina – žena, růže
 - skloňování – vycházíme z tvarotvorného základu v původním jazyce:
 - jména s tvarotvorným základem na souhlásku

- maskulina
 - zakončená na -us
 - životná – pán (brontosaurus – brontosaura)
 - vlastní jména (Augustus – Augusta)
 - neživotná – hrad (rytmus – rytmu)
 - vlastní jména (Pontus – Pontu)
 - zakončená na -os, -es, -is a -s
 - životná – pán (diskobolos – diskobola)
 - vlastní jména (Aristoteles – Aristotela)
 - neživotná – hrad (kosmos – kosmu)
 - vlastní jména (Lesbos – Lesbu)
- feminina
 - zakončená na -is – růže (synopsis – synopse)
 - vlastní jména (Akropolis – Akropole)
- neutra
 - zakončená na -um – město (album – alba)
 - zakončená na -on – město (epiteton – epiteta)
 - vlastní jména (Pergamon – Pergama)
- některá substantiva řeckolatinského původu se výrazněji přizpůsobila domácímu skloňování
 - podle tvaru v nepřímých pádech se utváří tvar pro nom. (jambus → jamb; synopsis → synopse)
 - dvojí tvary u vlastních jmen (Homéros i Homér)
 - u neuter vyrovnání nenastává → některá substantiva přechází k maskulinům
 - odsunutí koncovky (dikatum → diktát)
 - koncovka se neodsouvá → skloňování podle vzoru hrad (lexikon → lexikonu)
- jména s dvojím kmenem v původním jazyce → v češtině se podvojnost kmene zachovává
 - zakončená na -es, -as, -ns → v ostatních pádech tvary od kmene na -et, -at, -nt (herpes → herpetu)
- jména s tvarotvorným základem na samohlásku
 - maskulina
 - zakončená na -e-us, -i-us, -i-os, -i-as, -y-as
 - životná – pán (farizeus – farizea)
 - vlastní jména (Odysseus – Odyssea)
 - zakončená na -e-us
 - neživotná – hrad (nukleus – nukleu)
 - zakončená na -i-us – v sg.: hrad; v pl.: stroj (noni-us, noni-a)
 - neutra
 - zakončená na -e-um, -i-um, -y-um, -u-um, -e-on, -i-on
 - v sg. a nom., ak. a vok. pl. pádu mají – město; ostatní pády pl. – **moře** (lyceum – lycea, lyceí)
 - vlastní jména (Koloseum – Kolosea)
- substantiva zakončená v nom. na tutéž psanou i vyslovovanou samohlásku
 - substantiva převážně jiného než řeckolatinského původu
 - psaná podoba se přizpůsobila výslovnosti v češtině → zařazují se zcela k domácím vzorům (jen malé odchylky)
 - jména, která se nepřizpůsobila domácím typům → okrajové způsoby skloňování

- jména s tvarotvorným základem na souhlásku
 - maskulina životná
 - zakončená na -o – pán (mikado – mikáda; po -k, -g, -ch a -h koncovka -ích: dingo – dinzích)
 - zakončená na -e – pán (nobile – nobila)
 - neutra zakončená na -o
 - po měkké souhlásce – město (lečo – leča)
- jména s tvarotvorným základem na samohlásku
 - maskulina životná
 - zakončená na -io – v sg.: pán (impresário – impresária); v pl.: muž (impresáριοvé – impresáriů)
 - zakončená na -oa – předseda (buržo – buržoy)
 - zakončené na -ia – soudce (pária – párie)
 - feminina
 - zakončená na -ea – žena/růže (idea – idey, ideje)
 - zakončená na -oa, -ua – žena, v některých pádech růže (kongrua, kongruy)
 - zakončená na -ia (počeštěně na -ie) – růže (akácie – akácie)
 - zakončená na -oe – růže (kánoe – kánoe)
 - neutra
 - zakončená na -ao, -eo, -uo – město; gen. pl. – moře (kakao – kakaa)
 - zakončená na -io (-yo) – město; gen., dat., lok. a inst. pl. – moře (rádio – rádia)
- jména s rozšířeným kmenem
 - neutra zakončená na -a – v ostatních pádech s kmenotvornou příponou -at- (drama – dramatu)
 - blízká domácím jménům vzoru kuře
 - skloňují se podle vzoru město (kromě gen., dat., a lok. sg. – hrad: drama – dramatu)
 - maskulina životná zakončená na -ao, -io – v ostatních pádech s kmenotvornou příponou -on (fara – faraona)
 - podoba na -on pronikla i do nominativu (faraon)
- odchylky od domácích vzorů
 - zakončená na samohlásky -u, -ú, -i, -í, -y → nemohou se zařadit do českých paradigmat
 - v jednotlivých pádech se k základnímu tvaru připojují koncovky substantivní nebo zájmenné:
 - maskulina životná na -u, -ú: pán (kakadu – kakadua...)
 - maskulina životná na -i, -y: on (kuli – kuliho)
 - maskulina životná na -í: skloňují se jako jména na -i, ale v gen., lok. a instr. pl. mají jen zájmenné koncovky -ch, -mi (kádích, kádími)
- nesklonná jména
 - maskulina životná na -é: tvary se zájmennými koncovkami (abbé – abbého)
 - některá jména na krátké samohlásky:
 - neutra (ragby, alibi)
 - maskulina (panama, para)
 - feminina (lady, whisky)
 - některá nesklonná jména:
 - obměněné podoby sklonné (pyžamo – pyžama X pyžama)
 - dva rody (agáve – neutr. nesklonný i fem. sklonný)

- neutra na -e, -i, -y nesklonná mohou mít v instr. sg. koncovku -m (finále – finálem)
- substantiva zakončená rozdílně v písmu i ve výslovnosti
 - jména, která končí jinak v písmu i výslovnosti – zejm. v germánských a románských jazycích
 - patří sem jména vlastní (rozhodující pro skloňování – zakončení jména ve výslovnosti)
 - např.: psaná podoba zakončena na souhlásku, vyslovovaná na samohlásku nebo naopak – nesklonné X můžeme i skloňovat (foyer)
 - jména, která se vůbec nepřizpůsobují českému skloňovacímu systému končí v psané podobě na dlouho samohlásku
 - nesklonují se, řadí se k střednímu rodu:
 - zakončená na -á: angažmá, apartmá, aranžmá
 - zakončená na -é: dražé, filé, kliše, kupé, relé
 - zakončená na -ó: byró, rondó, šodó
 - ve skloňování se přiklonila ke vzoru město – zkrátila délku koncového -ó
 - zakončená na -ú: ragú

- adjektiva

- slova, která vyjadřují vlastnosti k substanti, ději, stavu nebo okolnosti
- vyjadřují trojí mluvnický rod
 - mluvnické kategorie = prostředek k vyjádření mluvnické shody
 - kategorie kongruenční (vyjadřují rod, číslo a pád v závislosti na substantivu)
- dělení:
 - kvalitativní (jakostní) – vyjadřují příznak jako kvalitu, lze stupňovat (hořká káva, malé dítě, dobrý učitel)
 - označují příznak dvojím způsobem:
 - adjektiva deskriptivní – označují příznak absolutně (z hlediska mluvčího), nebo objektivně (vlastnost popisují) (slepý, nahý, mrtvý)
 - adjektiva kvalifikační – mohou vyjadřovat vlastnost jako výsledek vědomého hodnocení příznaku (vysoký, veselý, zlý)
 - relační (vztahová) – vyjadřují příznak jako vztah, nelze stupňovat (dřevěný, dětský, mrtvý, živý...)
 - zvláštní skupina – adjektiva přivlastňovací (otcův, matčin)
- primární syntaktická f-ce – f-ce přívlastku
 - shoduje se s řídícím substantivem (pád, číslo, rod) (hloupý Honza, zelená louka)
- sekundární syntaktické f-ce
 - jmenná část přísudku (matka je hodná)
 - doplněk (vrátil se zklamaný)
- ohebný slovní druh
 - především adjektivní (složená) deklinace
 - částečně substantivní (jmenná) deklinace
 - několik adjektiv nesklonných (především přejatých – prima děvče; nebo nespisovných – bezva kluk)
- komparace
 - tři stupně relativního kvalitativního kvantitativního hodnocení příznaku jevu ve srovnání s jevem jiným
 - vyjadřují se formami pozitivu, komparativu a superlativu

- stupňování adjektiv deskriptivních nebo relačních – užití v přeneseném významu (Sousedovo dítě bylo živější než naše.)
 - stupňování – slovotvorná záležitost
 - komparativ a superlativ se tvoří slovotvornými prostředky (sufixy: -ší, -ě(e)jší; prefixem: nej-)
 - morfologické hledisko – všechny komparativy a superlativy patří k měkkému typu deklinace
- tvarová soustava adjektiv:
 - charakteristická speciálním typem adjektivní (složené) deklinace
 - tvrdý vzor: mladý, mladá, mladé
 - adjektiva s tvarotvorným základem zakončeným na tvrdou nebo obojetnou souhlásku
 - měkký vzor: jarní
 - adjektiva s tvarotvorným základem zakončeným na měkkou, řidčeji obojetnou souhlásku
 - některá adjektiva tvoří i tvary krátké (jmenné)
 - koncovky substantivní deklinace
 - samostatné skloňování – adjektiva přivlastňovací
 - střídají se tvary podle substantivních a adjektivních vzorů
 - základní složená (adjektivní) deklinace
 - vznikla na konci praslovanštiny spojením jmenných tvarů adjektiv s tvary osobních zájmen
 - dobra + ja = dobraja → dobrá
 - dělíme na:
 - tvrdou (-ý, -á, -é) – mladý, mladá, mladé
 - souhláska tvrdá nebo obojetná před dlouhou kmenotvornou příponou
 - měkkou (-í) – jarní
 - souhláska měkká před kmenotvornou příponou -í
 - smíšenou – otcův, matčin
 - přídavná jména přivlastňovací
 - v nom. až lok. sg. skloňování jmenné
 - složené v instr. sg.
 - v nom., ak. a vok. pl. jmenné, zbytek složené
 - celá řada formantů homonymních
 - rodově nerozlišeny – koncovky maskulina a neutra v gen., dat., lok. a instr. sg. a koncovky všech tří rodů v téměř celém plurálu (kromě nom. a ak.)
 - instr. pl. – vedle základní koncovky -ými, -ími koncovka -ýma, -íma (adjektiva ve spojení se substantivy s původně duálovým tvarem – rovnýma nohama, vlastníma rukama)
 - podle adjektivního typu deklinace tvoří tvary:
 - substantiva obecná (hajný, průvodčí)
 - vlastní osobní (Novotná, Černý)
 - zeměpisná (Hluboká)
 - vlastní jména přejatá (Tolstoj, Makarska)
 - k adjektivnímu skloňování se přiřazují
 - některá zájmena (např. jaký, který, či)
 - některé číslovky (řadové, druhové a násobné)

- krátké (jmenné) tvary adjektiv
 - z původně plně rozvinuté substantivní deklinace adjektiv se zachovalo jen malé množství tvarů → krátké protějšky k malému množství adjektiv
 - pouze od některých kvalitativních adjektiv – tvrdá deklinace, označují vlastnosti osob
 - f-ce krátkých tvarů ve větě (jmenná část přísudku, doplněk) – zůstaly zachovány pouze tvary nom. a ak.
 - krátké tvary se tvoří koncovkami substantivní deklinace (podle typů pán, hrad, žena, město)
 - současné paradigma:

	maskulinum		femininum	neutrum
	životné	neživotné		
nom. sg.	šťasten	šťasten	šťastna	šťastno
ak. sg.	šťastna	šťasten	šťastnu	šťastno
nom. pl.	šťastni	šťastny	šťastny	šťastna
ak. pl.	šťastny	šťastny	šťastny	šťastna
 - před nulovou koncovkou mají některá adjektiva v krátkém tvaru vkladné -e- (dlužen, hoden)
 - adjektiva s jednoslabičným základem se samohláskou -a- dochází ke kvantitativní alternaci (zdravý – zdrav, mladý – mlád)
 - dvojice dlouhý – krátký tvar = významově rovnocenné
 - některé krátké tvary vyjadřují modální významy (je hotov ke všemu, je schopen pomsty)
 - některé krátké tvary mají blízko k předložkám (byl prost viny)
 - všechny krátké tvary mají dlouhý protějšek
 - adjektivum rád – jen krátký tvar
- adjektiva přivlastňovací
 - vyjadřují individuální přivlastňování jevů
 - tvoří se od substantiv označujících živé bytosti slootovými příponami -ův, -in (výběr formantu závisí na rodě základového substantiva)
 - přípona -ův (-ova, -ovo) – přivlastňovací adjektiva od maskulin (bratrův, Novákův)
 - přípona -in (-ina, -ino) – přivlastňovací adjektiva od feminin (matčin, princeznin)
- adjektiva neskloňná
 - většinou cizího původu
 - označují vlastnost
 - rázu nespisovného nebo hovorového (khaki, lila, prima, fajn)
 - ojedinělé odborné výrazy (brutto, netto)
 - jejich tvar zůstává neměnný
 - → některé výrazy – opatřovány strukturním (adjektivním) sufixem → povaha skloňných adjektiv (fajnový, blondátý)

- pronomina

- vyjadřují mluvnické významy v závislosti na substantivech, která zastupují
- podle schopnosti vyjádřit kategorii rodu se dělí na:
 - zájmena bezrodá
 - paradigmata – omezena
 - z hlediska rodu nespisovné tvary
 - z hlediska čísla buď singulárový, nebo plurálový
 - hojný výskyt dublet a homonymních tvarů

- zájmena osobní v nom. a gen. sg. i pl, rodově neutrální: já, ty, my, vy, se
 - ve shodném přívlastku i přísudku – rod vyjádřen tvarem řídícího jména nebo slovesa (my jsme tam nebyli/nebyly)
 - zájmena my, vy ≠ množné číslo k já, ty (každá dvojice má samostatné soubory tvarů)
 - zvrátné se, si – singulárové tvary X užívají se i v plurálu (umyli jsme se)
- pádové tvary bezrodých zájmen jsou substantivního typu
 - ty, vy – f-ce vokativu (Ty kulihrášku! Vy darebáci!)
- variantní tvary:
 - tvary gen., dat. a ak. u zájmen já, ty, a se
 - kratší tvary – příklonky (nepřízvučná slova, nemohou stát ve větě na místě, kde je slovní přízvuk nebo důraz, nepoužívá se jich ani po předložce)
 - zájmeno já – pouze tvar dat. mi
 - delší tvary (stojí po předložce a při důrazu)
 - rozlišení kratších a delších tvarů – jednoznačné u zájmen ty, se (Tobě se to nelíbilo? Něco ti řeknu.)
 - tvary mě/mne a mně mohou stát v kterékoli pozici (Mně se to nelíbí. Pomůžeš mi/mně? Pro mě/mne to nekupuj.)
 - dubleta mě/mne – mne se považuje za knižní
- zájmena rodová
 - zájmenná deklinace:
 - tvrdý vzor (ten)
 - zájmena ten (+ modifikace), onen, kdo (+ modifikace)
 - měkký vzor (náš)
 - zájmena náš, váš, on, jenž a co (+ jeho modifikace)
 - zájmeno všechen
 - tvary v sg. podle vzoru náš
 - tvary v pl. podle vzoru ten
 - → zájmenná deklinace smíšená
 - deklinace adjektivní:
 - skloňování podle vzorů adjektivní (složené) deklinace
 - 3 skupiny:
 - zájmena skloňovaná podle tvrdého vzoru mladý
 - zájmena jaký, který, každý, samý, takový, taký, veškerý, všelijaký, žádný a jejich různé modifikace
 - řadí se sem zájmeno ký (jen v ustálených spojeních)
 - zájmena skloňovaná podle měkkého vzoru jarní
 - zájmena či (+ modifikace), její a jejíž
 - zájmena se zcela nepravidelnou deklinací
 - zájmeno sám – tvary odlišné od pravidelné adjektivní deklinace pouze v nom. a ak. sg. a pl. (tvary podle vzorů substantivní deklinace)
 - platí totéž, co u krátkých tvarů adjektiv
 - neutrální – pouze tvary nom. (sám, sama, samo, sami, samy, sama)
 - tvary akuzativní – knižní charakter, vytlačovány tvary dlouhými (viděl sama/samého krále, viděl samu/samou královnu)

- zájmeno týž/tentýž – tvoří tvary trojím způsobem:
 - většina tvarů – podle adjektivního vzoru mladý
 - druhá skupina – jen v nom. sg. a ak. pl. (tvořena spojením rodově obměňovaných zájmen ten a týž)
 - třetí skupina – tvořena spojením skloňovaného zájmena ten a z neobměňovaného postfixu -též
 - dnes v mluveném jazyce nahrazováno hovorovým ten samý
 - zájmena nesklonná
 - zájmena přivlastňovací jeho, jejich a vztažná jehož, jejichž
 - tvary genitivů osobních zájmen on, oni (ustálily se ve f-ci přívlastku, doplňují tvary adjektivní)
 - pro všechny rody, obě čísla a všechny pády týž tvar

- numeralia

- nemají samostatný tvaroslovný systém
 - opírají se o tvarové soustavy základních slovních druhů → substantiv, adjektiv a zájmen (jeden) + o příslovce (jsou neohebné)
 - malá část – tvary typické pouze pro numeralia (číslovky zakončené na -t, číslovky sedm, osm a některé neurčité číslovky)
 - kategorii rodu nevyjadřují – základní číslovky tři, čtyři, pět a ostatní zakončené na -t, sedm, osm
 - druhové číslovky – nemohou vyjádřit maskulinum (patera mouka, patero jídlo)
 - kategorie životnosti – pouze číslovky s adjektivní deklinací (Viděli jsme dvojnásobného mistra světa. Naši reprezentanti skončili pátí.)
 - číslovky, které mají formu jmen (substantiv, adjektiv) a zájmen – skloňují se, řidčeji nesklonné (do půl/půli cesty)
 - číslovky příslovečné povahy – nesklonné (jednou, jedenkrát)
 - některé číslovky – sklonné i nesklonné (sto)
- skloňování číslovek:
 - substantivní (sto, tisíc)
 - podle zakončení v nom. sg. lze přiřadit:
 - číslovky milion, tucet → hrad
 - číslovka tisíc → stroj
 - číslovky miliarda, polovina, třetina → žena
 - číslovka sto a druhové číslovky → město
 - sto + číslovka dvě → zvláštní skloňování (pozůstatek duálu)
 - některé případy → číslovka sto = nesklonná
 - vzor město → základní neurčité číslovky (málo, mnoho)
 - ve spojení se substantivem označujícím počítané předměty → nesklonné
 - číslovky tři, čtyři → pl. tvary vzoru kost
 - liší se: tři (instr.: třemi), čtyři (gen.: čtyř)
 - hovorová podoba v gen. (podle lok.) → třech, čtyřech
 - ve spojení se substantivy s původně duálovým tvarem v instr. pl. → koncovka -ma (čtyřma očima)
 - číslovky dva, oba → zachovávají původně duálové tvary

- číslovky pět – devadesát devět → v současné češtině dvoutvará flexe (střídají se pouze 2 tvary)
 - obdobně se skloňují neurčité základní číslovky kolik, tolik, několik, mnoho
- adjektivní (druhý, třetí)
 - pravidelné skloňování podle vzorů mladý, jarní → číslovky, jejichž forma je shodná s formou adjektiv
 - číslovky řadové, druhové, násobné
 - číslovky druhové – adjektivní deklinace kromě nom. a ak. (krátké tvary)
 - ve spojení s pomnožnými substantivy – význam číslovek základních
 - knižní tvary (dvé, tré) – v nom. tvar neutra, v ostatních pádech pouze tvary maskulina a neutra
- zájmenné (jeden)
 - podle tvrdého vzoru ten → pouze číslovka jeden
- číslovky nesklonné
 - číslovky adverbiální povahy (násobné)
 - jako nesklonné lze užít i číslovky sto
 - v kombinovaných číslovkových výrazech mohou zůstat nesklonné číslovky, které se jinak skloňují
- kombinované číslovkové výrazy
 - vyšší číselné hodnoty se označují spojením několika číslovek
 - skloňují se všechny jednotlivé číslovky X skloňují se jen částečně
 - skloňují se: výrazy označující jednotky a desítky
 - nesklonné: označení stovek a stovek tisíc + číslovka sto

9. Flexivní morfologie – stavba tvarů slovesné flexe, konjugační typy, kmenový princip, kmenový formant a jeho distribuce, verbum finitum, slovesné tvary infinitivní, slovesné tvary analytické vs. slovesné konstrukce

- slovesa

- hlavní postavení v morfologickém systému
- centrální postavení ve větě → predikativní f-ce
 - snadno transportovatelné do funkcí druhotných s oslabenou či potlačenou predikativností
→ velké rozpětí mezi f-cemi vytváří silnou diferenciaci slovního tvarotvorného systému
- tvary určité = finitní
 - slouží primární f-ci slovesa vytvářet predikativní jádro věty
- tvary neurčité = infinitivní
 - odpovídají sekundárním f-cím slovesa (stejně jako primární f-ce substantiv, adjektiv a adverbíí)
 - tvoří je:
 - infinitiv (primární f-ce substantivní)
 - příčestí (f-ce adjektivní)
 - přechodníky (f-ce adverbialní)

- tvary finitní a infinitivní

- tvary finitní
 - primární f-ce slovesa vytvářet predikativní jádro věty
 - tvoří jádro slovního druhu
- tvary infinitivní
 - sekundární f-ce slovesa
 - tvoří periferii slovního druhu
 - patří sem:
 - infinitiv
 - primární f-ce substantivní
 - nejbliže k finitnímu jádru
 - příčestí
 - primární f-ce adjektivní
 - zcela na periferii
 - přechodníky
 - primární f-ce adverbialní
 - střední postavení
 - intersegment – součást tvarotvorného formantu
 - f-ce intersegmentu:
 - konektivní
 - konstrukční
 - → spoj mezi TB a gramatickými morfy
 - struktura – důsledný kmenový princip
 - výhody (Mluvnice češtiny II):
 - jednodušší, unifikovanější a homogennější systém osobních morfů pro indikativ prézenta

- odhalení paralelismu a izomorfie mezi syntetickými a analytickými slovesnými tvary
- vysvětlení povrchové homonymie
- distribuce:
 - přítomný kmen
 - dvojí podoba kmenotvorné přípony:
 - základní alternanta
 - u sloves, která mají v 1. sg. ind. prez. akt. koncovku -u, -i
 - v 2. a 3. sg. a v 1. a 2. pl. ind. prez. akt. (nes-e-š, nes-e-0, nes-e-me)
 - u sloves, která mají v 1. sg. ind. prez. akt. koncovku -m
 - v celém sg. a v 1. a 2. pl. ind. prez. akt. (pros-í-m, um-í-m, děl-á-m)
 - druhá alternanta
 - u sloves první skupiny v 1. sg. a v 3. pl. i ostatních tvarech přítomných (nes-0-u, nes-0-ou, nes-0-0, nes-0-a)
 - u sloves druhé skupiny v 3. pl. a ostatních tvarech přítomných (pros-0-í, um-ě-jí, děl-aj-í, pros-0-0, um-ěj-0, děl-ej-0, pros-0-e, um-ěj-e, děl-aj-e)
 - buď nulová, nebo rozšířená o -j-
 - distribuce alternativních podob kmenotvorné přípony infinitivní není jednoznačná
 - vokál v jednoslabičných infinitivech je zdloužený (nést, krýt, snít, bdít, dát)
 - délka zůstává u těchto sloves i s předponou (unést, přikrýt, probdít)
 - výjimka kmenové -á- (krátí se)

- třídění sloves, popis konjugačních typů

- 1. třída slovesná (-e):
 - slovesa, která mají před nulovou koncovkou ve 3. sg. ind. prez. kmenovou příponu -e
 - konjugační typ A:
 - vzor nese (nesl, nést) – nulová infinitivní kmenotvorná přípona
 - podvzor peče (pekl, péct/péci)
 - konjugační typ B:
 - vzor bere (bral, brát) – infinitivní kmenotvorná přípona -a-
 - podvzor maže (mazal, mazat)
 - konjugační typ C:
 - vzor tře (třel, třít) – mají infinitivní kmenotvornou příponu -e-
 - imperativ – nulový morf (nes, vez)
 - průvodní obligatorní měkčení finál (ved', pleť, peč, važ)
 - přechodník přítomný – sufixy -a, -ouc, ouce
 - slovesa v podvzoru maže – sufixy -e, -íc, -íce
 - některá slovesa, která spadají pod vzor „nesl“ se přesouvají k pravidelnějšímu typu „tiskl“ (ukrást → ukradnout)
 - slovesa se základem na retence p, v (cpát, rvát, řvát, štvát, zvát – podle vzoru brát)
 - v obou kmenech tvarotvorný základ neslabičný
 - imperativ singuláru s -i (cpí, rví, řví)
 - imperativ plurálu dvojí:
 - s -ě/-e-: cpěme/cpeme, cpěte/cpete, zvěme/zveme
 - dublety: mažu/maži, mažou/maží; píšu/píši, píšou/ píší; kážu/káži, pláču/pláči

- dublety v přechodnících a v imperativech: pláče/plakaje + plač/plakej; skákaje/skákej; stonaje/stonej
- 2. třída slovesná (-ne):
 - slovesa, která mají před nulovou osobní koncovkou ve 3. sg. ind. prez. složenou kmenotvornou příponu -n-e
 - konjugační typ A:
 - vzor tiskne (tiskl, tisknout) – infinitivní kmen má nulovou kmenotvornou příponu + tvarotvorný základ mají zakončený na samohlásku
 - konjugační typ B:
 - vzor mine (minul, minout) – v přičestí činném vždy přípona -nu; finálou tvarotvorného základu je samohláska/slabikotvorné r, l
 - konjugační typ C:
 - vzor začne (začal, začít) – nepravidelný typ; slovesa s přítomným kmenem na -n-e (nebo -m-e) a v přičestí minulém s infinitivní kmenotvornou příponou -a (popř. též s příponou -nu-/-mu-)
 - vzor tiskne
 - tvarotvorný základ – vždy zakončen na neslabičnou souhlásku nebo na souhláskovou skupinu
 - zpravidla stejný jako kořen
 - představován jednou slabikou (prostých sloves s neslabičným základem je velmi málo)
 - přičestí trpné – původní tvar + -en (zapřáhnout – zapřážen)
 - patří sem prezens slovesa říct/říci
 - dublety:
 - varianty hovorové vedle původních stylově neutrálních tvarů: bodl/bodnul; couvl/couvnu; křikl/křiknul
 - slovesa citoslovečného původu (tvary jsou si rovnocenné): klepl/klepnul; bouchl/bouchnul
 - slovesa s výrazným příznakem hovorovosti (převažují tvary s -nu): bácnul/bácl; plácnul/plácl; prásknul/práskl; rafnul/rafl
 - vzor mine
 - skupina sloves tvořená předponami ze základového -pomenout
 - v přičestí minulém a v přechodníku minulém variantní tvary podle typu „trpět – sázet“
- 3. třída slovesná (-je):
 - slovesa, která mají před nulovou osobní koncovkou ve 3. sg. ind. prez. složenou kmenotvornou příponu -j-e nebo -u-j-e
 - konjugační typ A:
 - vzor kryje (kryl, krýt) – slovesa s nulovou infinitivní kmenotvornou příponou
 - konjugační typ B:
 - vzor kupuje (kupoval, kupovat) – slovesa s infinitivním kmenem tvořeným složenou kmenotvornou příponou -ov-a-
- 4. třída slovesná (-í):
 - slovesa, která mají před nulovou osobní koncovkou ve 3. sg. ind. prez. kmenotvornou příponu -í-
 - konjugační typ A:
 - vzor prosí (prosil, prosit)
 - konjugační typ B1:
 - vzor trpí (trpěl, trpět) – 3. pl. trp-í jako pros-í

- konjugační typ B2:
 - vzor sází (sázel, sázet) – 3. pl. sáz-ej-í
- 5. třída slovesná (-á):
 - konjugační typ (~~now that's kinda sad that there's just one type while the others got at least two types each, my condolences~~):
 - vzor dělá (dělal, dělat)
 - podvzor kopá/kope (kopal, kopat) – ve 3. sg. ind. prez. – dublety podle typu vzoru „brát – mazat“

- kmenový formant a jeho distribuce

- kmenový/tematický formant = intersegment
 - vůdčí princip pro popis adjektivní a části pronominální flexe a pro flexi slovesnou
 - neuvažuje se o něm u substantivní flexe (výjimka: vzor kuře) a dvoutvarové flexe číslovkové
 - konstrukční f-ce
 - není nositelem ani lexikálního ani gramatického významu
 - definován pouze svou f-cí (f-ce konektivní)
 - spojuje tvarotvornou bázi s vlastním formantem (s elementy posttematickými)

- struktura slovesných tvarů

- tvary jmen – jednoduché, syntetické
- utvářeny jednoduchými fonematickými nebo grafematickými řetězci X slovesa mají tvary základní jednoduché (syntetické) i tvary složené (analytické)
- gramatický význam vyjádřen:
 - syntetický tvar → nesamostatný morfém (afix)
 - ind. přítomny, futurum sloves nedokonavých s prefixem po-, imperativ, přechodník přítomný (z kmene přítomného), infinitiv, příčestí minulé a trpné, přechodník minulý (z kmene infinitivního)
 - analytický tvar → samostatný morfém, nebo morfémový komplex
 - ind. préterita a antepreterita, kondicionál přítomný a minulý, opisné futurum sloves nedokonavých, tvary trpného rodu participiální (opisné) a reflexivní (zvrtné)

- struktura syntetických tvarů

- syntetické tvary tvoří základní tvarový inventář
- tvar
 - TB + TF (bývá obvykle složený)
 - tvarotvorný základ + kmenotvorná přípona (intersegment) + posttematické přípony (konecové a nekonecové sufixy – koncovky)
- spojení tvarotvorného základu s kmenotvornou příponou (tématem) → slovesný kmen
 - zbývající část slovesného tvaru – posttematická složka = konjugační formant
- u každého slovesa lze rozlišit dvojí kmen:
 - kmen přítomný (přítomný)
 - odvozuje se soubor přítomných tvarů
 - základní podoba = tvary 2. a 3. sg. + 1. a 2. pl. indikativu přítomny
 - pro tvoření aktivních tvarů indikativu přítomny, přechodníku přítomného
 - dvojí podoba intersegmentu:
 - slovesa se zakončením v 1. sg. -u/-i
 - intersegment -e- (v 2. a 3. sg. a 1. a 2. pl. = nes-e-š, nes-e, nes-e-me, nes-e-te)

- intersegment -Ø- (v 1. sg a 3. pl = nes-Ø-u, nes-Ø-ou)
- slovesa se zakončením v 1. sg -m
 - intersegment -í- (v celém sg. a 1. a 2. pl = pros-í-m, pros-í-š, pros-í, pros-í-me, pros-í-te)
 - intersegment -Ø-/rozšířený o -j- (protože v 3. pl = pros-Ø-í /děl-aj-í)
- kmen infinitivní
 - odvozují se tvary infinitivní
 - základní podoba – přičestí činné (tvar l-ový)
 - pro tvoření tvarů infinitivu, přechodníku minulého, přičestí činného a trpného
 - kmen má více podob (různá podoba kmenotvorné přípony)
 - alternanta v přičestí činném, v infinitivu, v přičestí trpném nebo v substantivu verbálním (ct-i-l-Ø X ct-í-t X ct-Ø-ě-n-Ø)

→ základní podoba obou kmenů může být v ostatních tvarech modifikována hláskovými alternacemi
- gramatické afixy
 - všechny syntetické tvary se tvoří ze slovesného kmene přítomného nebo infinitivního specifickými gramatickými afixy
 - jednoduché (jednomorfové)
 - složené (vícemorfové)
 - podle postavení ve slovesném tvaru se rozlišují:
 - přípony (sufixy)
 - stojí za slovesným kmenem
 - nekoncové (připojují se ke kmeni u přechodníků, přičestí a imperativu → vytvářejí sekundární kmen těchto tvarů)
 - koncové (připojují se buď přímo ke kmeni přítomného, anebo infinitivu jako přípony osobní – koncovky)
 - prefix po-
 - spojuje se s tvary ind. přítomného akt. některých nedokonavých sloves (význam jednosměrného pohybu → jednoduché, syntetické futurum)
 - gramatická kategoriální platnost (platnost oslabena ve tvarech imperativu → synonymní s tvary bez tohoto prefixu)

- struktura analytických tvarů

- tvoří se spojením syntetického tvaru slovesa významového s tvarem jednoduchým/složeným slovesa pomocného být (bývat)
- zvláštní druh
 - tvary reflexivní = syntetický tvar + volný reflexivní morfém se
- podle charakteru složky, která je nositelem lexikálního významu, rozlišujeme:
 - složka ve tvaru infinitivu – infinitiv futura (budu chválit)
 - složka ve tvaru přičestí – participia
 - tvar činný (chválil jsem/chválil bych/byl bych chválil)
 - tvar trpný (opisné pasivum – jsem pochválen, byl jsem pochválen, budu pochválen, byl bych býval pochválen, jsa pochválen)
- podle charakteru pomocné složky (formantové) rozlišujeme:
 - analytické tvary se slovesem být
 - být v přítomném – pochválil jsem/jsi/jste
 - být v kondicionálních tvarech – bych, bys, by, bychom, byste, by
 - být v budoucím – budu chválit

- v aktivních způsobech, časech, v přechodnících a infinitivu – jsem pochválen, byl jsem pochválen, byl bych pochválen
- analytické tvary s postfixem -s
 - fakultativní tvar – variantní s tvarem 2. sg. ind. prez. – byls/byl jsi
 - závazný tvar u reflexivních sloves – ses/sis
- analytické tvary s reflexivním morfémem se
 - v reflexivním pasivu v 3. sg. a pl. ind. a kond. – obchod se otvírá, bude se otvírat, by se otvíral

- slovesné konstrukce

- narozdíl od analytických tvarů – zcela si udržují svůj lexikální i gramatický význam
- konstrukce být + trpné příčestí významového slovesa s významem dějovým/stavovým
 - participiální (opisné) pasivum
 - viník byl odsouzen, okna jsou otvírána (dějový význam)
 - okno je otevřeno/je otevřené (stavový význam)
 - okno zůstalo otevřené
- slovesně jmenná spojení
 - f-ční sloveso (významově chudé) + abstraktní substantivum – podniknout výlet, přijít do rozpaků
- tendence formalizovat slovesné konstrukce
 - typ mám uvařeno/útrata je zaplácena...
 - počítaný mezi případy vyjadřující kategorii výsledného stavu
 - dříve nazýván préteritum prézens
 - pokládán za projev cizího vlivu (I have spoken)
 - dnes nejběžnější v obecné a hovorové češtině
 - typ dostal jsem přidáno/dostal přidělen byt...
 - zvláštní druh pasívních konstrukcí
 - nelze plně počítat mezi tvaroslovné kategorie X paradigmatický ráz
 - ve všech osobách obou čísel
 - ve všech časech, v infinitivu i v přechodníku X
 - nelze je počítat mezi tvary sloves
 - tvoří se jen od některých sloves s dat. předmětem
 - vznikl ze snahy vyjádřit příjemce jako podmět věty

10. Lexikální morfologie – slovtvorba jako jeden ze základních typů nominace, formace slova (derivace, konverze/transflexe, abreviace, univerbizace, kompozice), vztah slovtvorby a flexe, flexe jako slovtvorný spoluformant

- slovtvorba¹³

- předmět zkoumání = tvoření (proces) X výsledek
- vznik nových slov na základě existujících slov – hlavní úkoly:
 - zjistit obecné způsoby a postupy tvoření slov (odvozování, skládání, změny hláskového skladu kořene, změny slovního druhu, paradigmatu...)
 - zkoumat zásobu slovtvorných prostředků (morfémů a jejich kombinací ve f-ci slovtvorných formantů)
 - zjišťovat slovtvorné zákonitosti (normy a pravidla při vytváření nových slov)
- nemůže pouze zkoumat slovtvorné struktury slov a jejich hodnocení X musí řešit i to, jak se struktury začleňují do slovní zásoby a jakými souvislostmi jsou tato slova spjata mezi sebou a s ostatní slovní zásobou
- fundace
 - přímá slovtvorná souvislost mezi dvěma slovy (jedno slovo je základem druhého slova)¹⁴
 - jedna forma se zakládá na druhé když:
 - je kmen druhé formy plně zahrnut v rozšířeném kmeni první formy
 - kmen první formy obměňuje kmen druhé formy hláskově (směr zvukových alternací – např. c, č se může zakládat na k, č, c – ne naopak)
 - jeden význam se zakládá na druhém když:
 - je první význam odvoditelný z druhého významu a má-li tento směr odvození oporu v živých současných sémantických procesech (motivovanost¹⁵ X nemotivovanost)

- tvoření nových pojmenování

- mění se poznání skutečnosti i sama tato realita
 - nové skutečnosti chceme poznat a zachytit = pojmenovat
 - tendence k oživení vyjadřování
 - způsoby tvoření slov spojuje navazování na to, co už jazyk vytvořil
- přejetí hotového pojmenování z cizího jazyka
 - pojmy specifické pro prostředí/národ, z jehož jazyka přejímáme (samovar, whisky)
 - jazyk není pasivní → slovo cizího původu se musí adaptovat po stránce zvukové, slovnědruhově a být morfologicky zařazeno
- kalky – překladová pojmenování (cizí jazyk poskytl předlohu – Augenblick = okamžik)
- sémantické tvoření
 - nová pojmenování na základě metaforických/metonymických souvislostí
 - nevzniká nové pojmenování, rozšiřuje se počet významů existující jednotky
 - nutné rozlišit:
 - tvorba nového pojmenování se realizuje v mezích slova (utváří se nové slovo)

¹³ slovtvorba – nejtěsněji spjata s lexikologií (jeden z nejdůležitějších způsobů obohacování slovní zásoby českého jazyka)

¹⁴ základy obou forem totožné – nelze rozhodnout, které slovo je fundované a které fundující

¹⁵ motivovanost – forma slov je různým způsobem motivována (typy: zvuková, morfologická, sémantická)

- nové pojmenování vzniká novou kombinací již existujících slov (derivace X kompozice¹⁶)
- kompozice
 - nerozložitelné v sdružené pojmenování
 - první člen není úplný tvar slova, druhý člen se může vyskytovat jako samostatné slovo (lidovláda, ostrostřelec)
 - první člen
 - kmenová podoba
 - spojen s druhým členem speciálním morfémem (kompozičním vokálem -o-/-e-/-i- (hlavolam, koželuh, svítiplyn)
 - pravá kompozita = pragocentrismus, muzikoterapie
 - nepravá kompozita = pravdymilovný, spolukomentovaný
 - hybridní kompozita = super/eko/euro/bio + ...; ... + manie/holik (workoholik)
- derivace
 - vytvoření nového slova na základě jiného existujícího slova změnou jeho morfologické stavby (afixace)
 - prefixace – odvozování předponami
 - obměňuje se lexikální význam základního slova
 - nezasahuje se do gramatického charakteru slova (s výjimkou slovesného vidu)
 - pa-kůň, pra-člověk
 - sufixace – nejdůležitější způsob tvoření v ČJ
 - sufix není samostatnou lexikální jednotkou ani synsémantickým slovem
 - nepřipojuje se k hotovému základovému slovu, ale pouze k jeho základu (totožný s tvaroslovným kmenem)
 - cestovat – cestova-tel(Ø); les – les-n(i) (mění se flexe)
 - prefixace + sufixace = hora – pa-hor-ek(Ø)
 - prefixace + konverze/transflexe = bez-barv-ý
 - konverze
 - odvození způsobuje změna tvaroslovné charakteristiky
 - význam se mění jen částečně
 - mění se deklinace
 - ryba – rybí; červený – červenat se; hodit – hod; milovat – milování
 - transflexe
 - nepřechází se z jednoho slovního druhu do druhého (mění se význam pomocí koncovek)
 - kámen – kamenní; Jan – Jana
 - abreviace
 - mechanické krácení
 - mění se pouze forma
 - zkratky grafické = s./str., tzv., f-ce, pí, např., Bc., Mgr., doc.
 - zkratky graficko-fonické = OSN, ODS, EU, FF UP
 - akronymy = Čedok

¹⁶ spřežky – nevlastní složeniny (lze je kdykoliv zpětně rozložit – pravdě podobný → pravděpodobný)

- univerbizace
 - z dvouslovného pojmenování vzniká jednoslovné
 - multák, diplomka, antivirák

- shrnutí

- extralingvální = přejímání z cizích jazyků
 - latinský a řecký základ (supervize)
 - dominantní postavení angličtiny (hattrick, notebook)
 - geopolitická situace (džihád)
 - terminologie z němčiny (ich-forma)
- interligvální = změny v daném jazyce
- kolokace = slovní spojení
 - termíny (pokutový kop, operační paměť)
 - idiomy (špinavé peníze, divoká karta)
- slovní (v rámci jednoho slova)
- polysémie = mnohoznačnost
- tvoření slov (reprodukce)
- konverze = změna morfologické charakteristiky (ryba → rybí; červený → červenat se)
- změna lexikální formy
- bez změny významu
- abreviace = zkratky
 - grafické (str., f-ce, pí)
 - graficko-fonické (ODS, EU)
 - změna významu akronymy (Čedok)
- univerbizace = multák, antivirák, diplomka
- derivace = prefixace, sufixace, prefixace + sufixace, prefixace konverze (bezbarvý)
- kompozice = první slovo ztrácí samostatnost
 - pravá kompozita (pragocentrismus, muzikoterapie)
 - nepravá kompozita (pravdymilovný, spolukomentovaný)
 - hybridní kompozita (euroskeptik, ekotaška, ekofarma, pornokazeta)

- postup sémaziologický

- adresát poslouchá → čte → dekóduje = FORMA → FUNKCE
- řeší, kterým slovem je nové slovo fundováno/motivováno
- blbý → blbec, rodina → rodinný

- postup onomaziologický

- autor mluví → píše → kóduje = FUNKCE → FORMA (viz způsoby tvoření slov výše)

- onomaziologické kategorie:

- základní pojmové struktury tvořící základ pojmenování
- struktura onomaziologické kategorie je dvojčlenná
 - pojmenovávaný jev je zařazen do pojmové třídy
 - v rámci třídy je jev určen určitým příznakem
 - třída = onomaziologická báze; příznak = onomaziologický příznak
 - báze – vždy jednoduchá
 - příznak – může být složený

- kategorie substance
 - určená vztahem k pojmu kategorie:
 - substance (člen strany – straník)
 - vlastnosti (černá zem – černožem)
 - děje (člověk, který soudí – soudce)
 - okolnosti (večerník)
- kategorie vlastnosti
 - určená vztahem k pojmu kategorie:
 - substance (knižní, mramorový)
 - vlastnosti (modravý)
 - děje (milující, balící)
 - okolnosti (zdejší, nástěnný)
- kategorie děje
 - určená vztahem k pojmu kategorie:
 - substance (zahradničit – zahradničení)
 - vlastnosti (černat – černání)
 - děje (položít)
 - okolnosti (zpozdit se)
- kategorie okolnosti
 - určená vztahem k pojmu kategorie:
 - substance (radostí, z radosti)
 - vlastnosti (dobře, udiveně)
 - děje (mlčky)
 - okolnosti (tichounce)
- pojem kategorie substance
 - určen vlastností, nebo dějem
 - vzhledem k určité intenci
 - zvláštním vztahem k substancí onomaziologickým spojem
 - při pojmenovávacím aktu máme na vybranou:
 - zda vyjádříme více nebo méně určitě pojmový rod, nebo zda se spokojíme s naznačením jeho kategoriálního zařazení (černá zem, černožem X černice)
 - zda všechny složky složitě onomaziologického příznaku vyjádříme explicitně (dřevorubec, vaříč čaje ap.), nebo zda vyjádříme explicitně jen jednu z nich
 - složka určovaná (vaříč)
 - složka určující (čajník)

- formace slova

- lexikální morfologie – studuje morfologické vztahy mezi slovy
- formace slova – vztah mezi komplexnějším slovem a slovem jednodušším
- kompozice – vztah mezi složeným slovem a dvěma nebo více jednoduššími slovy

	formace slova
lexikální morfologie	
	kompozice

- vztah slovo tvorby a flexe

- slovo tvorba těsně spjata s gramatikou (s morfologií)
- slovo tvorné prostředky jazyka – morfémové (morfologický mechanismus tvoření)
- bezprostřední vztah k morfologii flexivní (k tvarosloví)

- souvislost slovotvorných afixů (především sufixů) s určitými morfologickými vlastnostmi motivovaných slov (typ flexe, jmenný rod, slovesný vid)

- flexe jako slovotvorný formant

- tvarosloví i slovotvorba využívají morfematických prostředků a obdobných alternací
- způsob flexe slouží jako spoluformant při sufixaci, může sloužit jako hlavní slovotvorný formant (při konverzi)
- např.: rybk a
 rybk u
 rybc e
→ spoluformant (lok. sg.): k – c
konverze: ryba → rybí

11. Základní syntaktická jednotka, věta a výpověď, syntaktické vztahy ve valenční a nevalenční koncepci, pojetí predikace (možnosti nevětného vyjádření predikačních vztahů), věta jednoduchá, souvětí a tzv. útvary přechodné

- syntax

- nauka o větné skladbě (o větě a jejích členech)
- všude, kde se setkáváme s lexikálními jednotkami uvedenými do sémantického vztahu
- **základní úloha:** systematicky popsat a vyložit výrazové, významové a komunikativní struktury jazykových jednotek
- **cíl:** postihnout pravidelnosti ve stavbě výpovědí a jejich části a zjištění uspořádání jednotek

- věta

- základní jednotka syntaktického plánu jazyka
- tvoří mluvnický, významový, zvukový nebo grafický uzavřený celek
- rozlišení mezi větou a výpovědí
 - věta
 - abstraktní, nezakotvená v komunikační situaci
 - jednotka langue
 - minimální a úplná
 - ukončená a ohraničená (intonačně, graficky)
 - významově i gramaticky správná
 - jádro: sloveso (= nositel valenčního potenciálu)
 - správnost na všech rovinách: zvukové, gramatické, sémantické, pragmatické
 - rovina formálně-gramatická (povrchová) – lze popsat gramatickým větným vzorcem
 - Kuchařka položila chřest na talíř.
GVV: $S_{nom} - VF - S_{acc} - na S_{acc}$
 - rovina sémantická (hloubková) – lze popsat sémantickým větným vzorcem
 - Kuchařka položila chřest na talíř.
 - SVV: Agens – akční sloveso – Patiens – Directiv
 - výpověď
 - zakotvená v konkrétní komunikační situaci
 - jednotka parole
 - konkrétní realizace abstraktního modelu věty v promluvě
 - jednotky výpovědi musí mít relevantní pořadí
 - má záměr → ilokuce
 - lze identifikovat objekty (osoby, místa), k nimž autor odkazuje → reference
 - objektu reality přisuzuje vlastnost, činnost nebo stav → predikace
 - na základě jedné věty lze tvořit neomezené množství výpovědí
 - různé modifikace věty
 - vynechání predikátu = elipsa (Kdo přišel? Pavel!)
 - druhy výpovědi:
 - větná – obsahuje verbum finitum (VF)
 - souvětná
 - nevětná – neobsahuje VF, větné ekvivalenty
 - propozice (Canselson)
 - myšlenkový odraz výseku skutečnosti (denotativní situace)
 - výběr mluvčího se zřetelem k cíli a možnostem jazyka (lod' vyplula X po vyplutí lodi)
 - nejúplněji je vyjádřena větou, ale nemusí být věta

- syntaktické vztahy

- vztahy mezi větnými členy ve větě nebo mezi větami v souvětí
- ve valenční syntaxi (centrální jednotka = VF)
- druhy:
 - dominance (subordinace)
 - vztah mezi dominujícím a dominovaným
 - zakládá hierarchickou strukturu věty
 - nejvyšší stupeň = predikát
 - projevuje se v morfologických kategoriích (flexe)
 - může být založena na principu **valence** (= schopnost dominujícího členu vyžadovat jistý počet dominovaných valenčních členů) nebo **rozvíjení** (= členy rozvíjející jsou dominovány různými slovními druhy; např. dlouhý rukou psaný dopis)
 - způsoby vyjádření dominance:
 - kongruence (shoda) – slovo dominované přebírá mluvnické kategorie dominujícího – mladý otec
 - rekce (řízenost pádové formy) – napsal dopis
 - adjunkce (přimykání) – závislost se formálně neprojevuje – přišel pozdě
 - zmnožení
 - opakované obsazení jedné pozice
 - vzniká syntaktická skupina
 - koordinace
 - složky označují různé referenty (referenční různost) – chleba, rohlíky, housky
 - členy mají stejnou syntaktickou platnost, sémantickou roli a funkci v aktuálním členění
 - vzniká několikanásobný větný člen
 - způsoby vyjádření koordinace:
 - juxtapozice (spřahování) – není spojka (těsná: úterý 3. 6., volná: disciplína, běh)
 - parataxe – souřadné spojky (chleba a rohlíky, na Šumavu nebo do Tater)
 - hypotaxe – tatínek šel do divadla s maminkou (Ad_{průvodních okolností})
 - koordinovat nelze:
 - argument s adjunktem – Přines kávu a za pět minut.
 - argumenty s různou sémantickou hodnotou – Pošli ten dopis a Pavlovi.
 - adjunkty sémanticky nekompatibilní – Případ neuzavřeme včas a v plné výši.
 - vztah mezi členy několikanásobného VČ, větami hlavními v souvětí souřadném a rovnocennými vedlejšími větami:
 - slučovací
 - stupňovací
 - odporovací
 - vylučovací
 - důvodový
 - důsledkový
 - adordinace
 - složky se vztahují ke stejnému referentu (referenční totožnost) – chleba, rohlíky → běžné pečivo

- vzniká komplexní větný člen (juxtapozice)
- typy adordinace:
 - izotropní (statická) – bez zřetele k pořadí složek
 - lineární (dynamická) – se zřetelem k pořadí, spojení těsné (český král Václav), spojení volné (Václav, Karlův syn)
- apozice (přístavek)
 - syntaktický vztah (připojený člen na témž stupni syntaktické hierarchie)
 - významové vztahy uvnitř komplexního větného členu
- identifikace (Vinnou, náčelník Apačů)
- klasifikace – včleňuje do třídy (pes, nejlepší přítel člověka)
- hodnocení (zámek, potvora)
- množina a její prvky (čtyři pokoje, tedy pracovna, obývací...)
- doplnění nebo zpřesnění (Anna Nováková, rozená Horká)
- opravy (říčka, spíš větší potok)

- syntaktické vztahy ve školské syntaxi

- predikace
 - vztah sounáležitosti mezi subjektem a predikátem
 - větotvorný vztah
 - vzniká věta holá – predikační syntagma (Pekař pečce.)
- determinace (určování)
 - vztah mezi členem řídícím a závislým (mladý pekař, pečce housky)
- koordinace (několikanásobný VČ)
- apozice (přístavek)
 - dvojí pojmenování téhož (Praha, hlavní město ČR)
- parenteze (vsuvka)
 - nulový syntaktický vztah
 - povaha věty (nevstupuje do větných struktur → nekreslí se do schématu věty)
- predikace
 - školská syntax = vztah mezi členy věty (S, P)
 - valenční syntax = záležitost výpovědi (subjektu reality přisuzujeme vlastnost, stav, činnost)
 - predikát
 - usouvztažňuje participanty
 - centrem větné struktury
 - predikátor
 - lexikální vyjádření predikátu
 - má schopnost vyjádřit stav objektu, jeho změny, děje, vlastnosti, příznaky a vztahy (stal se podezřavým, dělá závozníka)
 - predikátory nemutační
 - stavové – relace (vyjádření vztahu lokačního, kvalifikačního) a predikátory existenční (např. sedět, vědět, podobat se)
 - dějové – jednoduché procesy bez přechodu do jiného stavu (např. trpěl, svítí, sněží)
 - predikátory mutační – implikují změnu, zahrnují stav výchozí i výsledný
 - akční mutace: uspal, oslepil
 - inchoativa: usnul, oslepnul

- pouze predikáty vyjádřené VF mají jak f-ci usouvztažňování, tak funkci aktualizační

- větný ekvivalent

- výpověď bez použití VF
- plní komunikativní f-ci omezenou na jisté komunikační situace
- konstatační: Praha – střed, Poliklinika, nádhera!
- imperativní a interogativní: Vodu! K zemi! Ano?
- optativní: Šťastnou cestu!

- věta jednoduchá

- skládá se z jednoho přísudku a jednoho či více podmětů
- vyjadřuje jednu myšlenku
- holá – holý podmět + holý přísudek (Hlasatel čte.)
- rozvitá – rozvitý podmět, přísudek nebo oba (Starý pán stojí na ulici.)
- věty jednoduché podle členitosti:
 - věta jednočlenná
 - jeden základní člen → nelze rozdělit na část podmětovou a přísudkovou
 - věta slovesná – označuje většinou přírodní jevy, tělesné nebo duševní stavy, tvar slovesa v 3. sg. (Prší. Stýská se mi. Škrábe mě v krku.)
 - věta jmenná – základem je substantivum (Pozor! Moře!) nebo adjektivum (Skvělé!), ale také infinitiv (Co dělat?) nebo příslovce (Tiše!)
 - věta citoslovečná (Ach! Bác. Pst!)
 - věta dvoučlenná – věta jednoduchá s jedním spojením podmětu a přísudku
 - polovětné konstrukce
 - obsahem zastupují větu X nemají formu věty (nemají přísudek)
 - volně připojeny k větě
 - přechodníková – základem přechodník přítomný nebo minulý, zpravidla doplněk, knižní ráz (Jsouce přemoženi a zaraženi, lili vodu na pukající zem.)
 - infinitivní – infinitiv může být jakýmkoliv větným členem (přívlastek: touha vyvést doklad vzdělanosti, podmět: Přiznat vinu je lepší, než lež.)
 - participiální – konstrukce se slovesným přídavným jménem, tzv. zpřídavnělý přechodník přítomný (nesoucí, vanoucí, usilující) a minulý (nahradišví), ve větě mají vlastnost přívlastku

- souvětí

- větný celek vznikající spojením dvou nebo více vět jednoduchých (existuje mezi nimi jeden z mezivětných vztahů – koordinace nebo subordinace)
- spojení vět – pomocí spojovacích výrazů X bez nich
- vyjadřuje složitou myšlenku
- jeden celek i po zvukové stránce
- spojovací výrazy:
 - spojky (a, ale, že, když, aby, poněvadž...)
 - vztažná zájmena (kdo, co, který, jenž...)
 - vztažná příslovce (kde, odkud, kdy...)
 - jiná příslovce (tedy, dokonce, nejen, vždyť, totiž...)
 - bez spojovacích výrazů = asyndetický
→ věty takto seřazené jsou syntakticky samostatné

- v mluvené řeči naznačené zvukově (intonace, přestávka)
- v psané řeči grafickými prostředky
- vztahy v souvětí:
 - koordinace – vztah mezi paralelními větami (v souvětí souřadném)
 - subordinace – realizuje se v souvětí podřadném
- typy souvětí:
 - souvětí souřadné
 - vztah koordinace, parataktické souvětí
 - minimálně dvě věty hlavní, nemusí být věta vedlejší
 - věty dávají samostatně smysl
 - věty mohou spojeny spojkami souřadícími X beze spojek
 - souřadné spojení vět jednoduchých, souvětí podřadných nebo obojího
 - na souřadně spojených větách může záviset i několik vět vedlejších (Řekni mi, co čteš, a já ti povím, jaký jsi.)
 - spojovací výrazy souřadící:
 - spojky (a, i, ale, nebo, neboť...)
 - příslovce (brzy, také, potom, dokonce, vždyť...)
 - spojovací výraz dvojitý – v každé větě souřadného souvětí jeden (ani – ani, buď – nebo, jednak – jednak)
 - typy souřadných poměrů:
 - slučovací (kopulativní) – věty jsou významově rovnocenné; (a, i, ani, nebo, nebo dvojitě výrazy jak – tak, jednak – jednak, ani – ani)
 - asyndeton = varianta slučovacího vztahu (bezspoječné spojení)
 - stupňovací (gradační) – druhá věta stupňuje význam té první; (ba, dokonce, nejen – ale i, nýbrž i)
 - odporovací (adverzativní) – druhá věta odporuje větě první (ale, avšak, však, nýbrž, leč, jenže, a přece)
 - vylučovací (disjunktivní) – jedna věta vylučuje platnost druhé (nebo, anebo, či, buď – nebo, buď – anebo, zdali – či)
 - příčinný, důvodový (kauzální) – druhá věta vyjadřuje příčinu věty první (neboť, vždyť, totiž)
 - důsledkový (konkluzivní) – druhá věta vyjadřuje důsledek věty první (proto, a proto, tedy, a tedy, tudíž, a tak, tak)
 - vysvětlovací
 - souvětí podřadné
 - vztah subordinace, hypotaktické souvětí
 - struktura založena na vztazích dominance a podřazenosti
 - věta začleněná do jiné věty je dominována jedním z členů této věty nadřazené
 - obsahuje vždy jednu větu hlavní a jednu nebo více vět vedlejších
 - věta závislá = vedlejší věta (povaha větného členu)
 - věta, na které věta vedlejší závisí = věta řídící
 - řídící věta, která není na jiné větě závislá = věta hlavní
 - vedlejší věty uvozené spojkami = spojkové
 - vedlejší věty uvozené vztažnými zájmeny nebo příslovci = vztažné (relativní)
 - souvztažný (korelativní) výraz – odkazovací slova ve větě řídící (ten – kdo)

- v podřadném souvětí může být i několik stupňů podřazenosti (většinou jeden, dva):
 - první stupeň podřazenosti (Nikam nepůjdeme, protože prší.)
 - druhý stupeň podřazenosti (Petr, který počítal dny, jež zbývaly, se velmi těšil.)
 - třetí stupeň podřazenosti (Trojané se bili ze všech sil, aby si statečností získali přízeň bohů, kterou ztratili, když jejich spojenec přerušil příměří.) → spíše výjimka

- podle poměru obsahu věty vedlejší k obsahu věty řídící rozlišujeme vedlejší věty:
 - obsahové
 - vyjadřují to, co někdo říká, o čem mluví, co si myslí, co cítí, co si přeje apod.
 - zpravidla věty předmětné (Cítil, že je unaven.)
 - doplňovací
 - doplňují obsah věty řídící
 - zpravidla věty přívlastkové a příslovečné (Došli k domu, kde bydlel.)

- druhy vět vedlejších:
 - věta podmětná
 - ptáme se: kdo, co?
 - VH nemá podmět – uvozena vztažným zájmenem kdo, co nebo spojkami že, aby, kdyby... (Kdo se bojí, nesmí do lesa.)
 - věta přísudková
 - ptáme se: co dělá podmět?
 - zastupuje jmennou část přísudku, řídký výskyt
 - VH končí na sponové sloveso (Řeka byla, jako by ji postříbřil.)
 - věta předmětná
 - ptáme se: pádovými otázkami kromě 1. a 5. pádu a VH
 - nahrazuje předmět věty hlavní
 - VH má podmět (i nevyjádřený); připojena spojkami že, aby nebo kdo, co, kde, kam... (Řekl, že k nám přijde.)
 - věta přívlastková
 - ptáme se: jaký, který, čím?
 - nahrazuje přívlastek VH
 - na konci VH je podstatné jméno; VV obvykle začíná který, kdo, jenž, kde, kdy (Znáte toho člověka, který vás zradil?)
 - věta doplňková
 - nahrazuje doplněk VH, závisí na slovesu i jménu VH
 - VH končí na podstatné jméno; VV uvozena spojkami jak, kterak; sloveso VV můžeme nahradit přídavným jménem –ící (Vidím ho, jak tam stojí s hlavou skloněnou.)
 - věta příslovečná
 - ptáme se stejně jako na příslovečné určení
 - místní: kde? kam? kudy? (Vrátil se tam, odkud přišel.)
 - časová: kdy? odkdy? dokdy? Jak dlouho? (Počkám na tebe, dokud nepřijdeš.)
 - způsobová: jak? jakým způsobem? (Petr pozdravil, jak se sluší.)

- příčinná: proč? z jaké příčiny? (Třásl se, protože mu byla zima.)
 - účelová: proč? za jakým účelem? (Vyzval ji, aby si zatančili.)
 - podmínková: za jaké podmínky? jestliže, -li, kdyby (Jestliže se učíš, dostaneš jedničku. 😊)
 - přípustková: i přes co? (I když je Petra mladá, je velmi nemocná.)
- nepravé vedlejší věty
 - věty na přechodu parataxe a hypotaxe
 - užívají se hypotaktické spojky, obsahově se jedná o dvě samostatné věty
 - aby = nevyjadřuje proč; nepravá VV účelová
 - snaha o patetické vyjádření (Ulehla, aby už nevstala.)
 - což = pokračovací VV; nepravá VV vztahová
 - už se nepociťují jako nedostatek (Uzavřel sňatek z lásky, což nebylo typické.)
 - který = nevyjadřuje vlastnost; nepravá VV přívlastková (Dala jsem tu knížku Zdeně, která mi ji vrátila do knihovny.)

12. Parataxe a hypotaxe, koordinace, subordinace a adordinace, významové vztahy ve větě a souvětí a způsoby jejich vyjádření

- 3 principy spojování vět/kombinace propozic:

- parataxe (souřadnost)
 - vyjadřovací prostředky charakteristické pro zmnožení syntaktické pozice
 - organizuje souvětí souřadná (V2 neobsazuje větněčlenskou pozici ve V1)
 - samostatné věty syntakticky nezávislé
 - hlavní věty mají samostatnou komunikační f-ci (Kolo ti koupím, ale nezasloužíš si ho! 😊)
 - nedegradují na větné členy
 - několikanásobná výpověď
 - sémantické vztahy mezi větami spojenými paratakticky se vyjadřují konektory
 - souvětné konektory i jako konektory textové
 - využívá spojky souřadící (a, i, ale, nebo, tak, avšak, ani – ani, nejen – ale)
 - někdy nahrazují částice nebo příslovce (také, dokonce, naopak, zato)
- hypotaxe (podřadnost)
 - vyjadřovací prostředky charakteristické pro dominanci
 - organizuje souvětí podřadná (VV je zapojena do VH, nemá platnost samostatné výpovědi)
 - VV významově degradována na větný člen
 - výrazové prostředky: hypotaktické konektory charakteru spojkového, adverbialního, částicového nebo charakteru relativ (protože, takže, přestože, že, jak, aby, kdyby...)
 - hypotaktické souvětí = hierarchická struktura do sebe začleněných vět, celek představuje výpověď vyššího řádu
- rozlišujeme souvětí souřadné (parataktické) a podřadné (hypotaktické) → kombinací parataxe a hypotaxe vzniká souvětí složitá (alespoň 3 věty)
- juxtapozice
 - volné spojení bez použití spojovacích výrazů
 - vzniká asyndeton
 - juxtapozičně se spojují především věty
 - spojení musí být zcela bezspoječná
 - má blíže k parataxi
 - mluvčí dokáže jistý obsahový vztah mezi propozicemi rekonstruovat na základě vlastních znalostí světa → rekonstrukce nemusí být vždy jednoznačná

- vztahy v souvětí

- koordinace
 - vztah mezi paralelními větami, realizuje se v souvětí souřadném
 - vztah koordinace a parataxe:
 - VI. Šmilauer
 - koordinace a determinace jsou významové vztahy
 - parataxe a hypotaxe jsou záležitostí mluvnickou
 - Grepl – Karlík
 - několikanásobný člen (nutná obsahová souvislost)
 - u spojení dvou propozic jde o koordinační spojení vět
 - spojení vět se rozlišuje na parataktické a hypotaktické
 - Mluvnice češtiny 3 (nesnáším)
 - koordinace = zmnožení syntaktické pozice
 - parataxe je způsob vyjádření

- subordinace (= dominance)
 - realizuje se v souvětí podřadném
 - mezipropoziční kompozice charakteru subordinačního:
 - propozice participantní – větně vyjádřený větný člen, který je součástí základové větné struktury
 - pravovalenční: Říkal, že tomu moc nerozumí.
 - levovalenční: Kdo se bojí, nesmí do lesa.
 - subordinovaná propozice – rozvíjí participant nadřazené propozice nebo její fakultativní složky (Ať tam jede někdo, kdo se domluví německy.)
 - fakultativní komponent – subordinovaná propozice tvoří samostatný komponent nejádrové části maticové propozice
 - mezi oběma propozicemi existuje sémantický vztah → vzniká sémantické spojení: kauzální, časové a způsobové (Domů se vracel, když začínalo svítat.)
- adordinace
 - Mluvnice češtiny 3
 - složky adordinační skupiny se vztahují k témuž objektu reality (Bydlíme naproti, u obchodu s nábytkem.)
 - klasická syntax (Mathesius)
 - apozice, přístavek
 - apozice je vztah široké totožnosti
 - podle Šmilauera syntaktický vztah
 - referenční totožnost ji liší od koordinace (referenční různost)
 - Skladba češtiny
 - spojení nejméně dvou výrazů, které plní stejnou větněčlenskou platnost
 - jedna složka obvykle významově obecnější než druhá
 - typickou formou vyjádření je tzv. juxtapozice

13. Valenční a nevalenční pohled na stavbu věty, rovinný přístup ke studiu syntaxe, základní a odvozené syntaktické struktury, hierarchizace větné skladby, kategorie diateze, transformační procesy, tradiční větné členy a větné pozice obligatorní, potenciální a fakultativní

- valenční syntax

- Lucien Tesnière (1959) – zakladatel teorie valence
 - valence slovesa = schopnost vázat na sebe určitý počet funkčních pozic
 - nulová valence – např. přírodní děje: Prší.
 - jednovalenční predikáty – většinou vyžadují substantivum v nominativu: Sestra vaří.
 - dvouvalenční predikáty – nutno doplnit dvěma pozicemi: Babička dopsala dopis.
 - trojvalenční predikáty – podat, darovat, prodat, udělat (někdo, někomu, něco)
 - čtyřvalenční predikáty – Kadeřník vpletl dívce do vlasů mašli.
 - valenční člen může být nahrazen vedlejší větou
 - věta má hierarchickou strukturu (nejvyšší stupeň – sloveso; věta vzniká obsazováním valenčních pozic slovesa komplementy)
 - pozice levovalenční a pravovalenční
 - spojení podmět – přísudek = predikační syntagma (ne jádro věty)
 - minimální věta = když je naplněn valenční potenciál slovesa (všechny pozice jsou obsazeny)
 - členy se dělí na dominující a dominované (vztah dominance zakládá hierarchickou strukturu věty)
 - užití v evropské lingvistice
- modifikovaná valenční syntax (Petr Karlík)
 - zabývá se vztahy mezi syntaktickou a sémantickou valencí

- školská syntax

- přístup závislostní, nevalenční
- Vladimír Šmilauer, Bohuslav Havránek, Alois Jedlička
- podmět a přísudek tvoří větu (základní skladebná dvojice)
- minimální věta = věta holá (podmět + přísudek)

- složková syntax

- generativní přístup (~~bitch, no~~)
- dělení věty na podmětovou a přísudkovou frázi
- usiluje o explicitní a formální popis jazyka
- pracuje se závislostním stromem, řídicími uzly, závislými uzly
 - každý uzel se skládá z jednotek lexikálních, morfologických a syntaktických
- lze aplikovat na jazyky analytické s pevným slovosledem (angličtina) (~~fuck you, Lido~~)
- vliv Noama Chomského

- rovinný popis syntaxe

- centrální pozice slovesa ve větě
- GVV odpovídá valenčnímu potenciálu slovesa
- odlišení levo- a pravovalenčních pozic
- odlišení obligatornosti, potenciálnosti a fakultativnosti pozic

- František Daneš: 3 roviny přístupu k syntaxi
 - navázal na W. Mathesia, který rozlišoval strukturní a významovou rovinu
 - povrchová (formálně-gramatická) – GVV
 - zkoumá konkrétní realizaci věty
 - ve středu zájmu je valence a počet valenčních pozic (jsou obsazovány argumenty)
 - ptáme se na větné členy (subjekt, objekt, predikát...)
 - komplementy, suplementy
 - hloubková (sémantická, významová) – SVV
 - ve středu zájmu intence – vlastnost predikátu vytvářet a požadovat participanty
 - ptáme se na aktanty, agens, patiens (valenční pozice obsazují na sémantické rovině aktanty)

Zedníci staví dům.

agens = podmět → povrchová struktura odpovídá hloubkové

Dům je stavěn zedníky.

agens (zedníci) X podmět (dům) → povrchová struktura neodpovídá hloubkové

- rovina aktuálního členění
 - ptáme se na téma/réma, jádro/východisko
 - týká se schopnosti fungování struktur v komunikaci

- diateze

- gramatická kategorie syntaxe
- postihuje vztah mezi rovinou formálně-gramatickou a sémantickou
- vztah mezi participanty sémantické struktury věty a jim odpovídajícími syntaktickými pozicemi
- primární diateze (základní větná struktura)
 - sémantický subjekt (konatel děje) obsazuje na povrchové rovině pozici subjektu (Maminka vždy po obědě umývá v kuchyni podlahu.)
- sekundární diateze (odvozená větná struktura)
 - sémantický subjekt je z pozice subjektu na povrchové rovině odsunut (U nás se vždy po obědě v kuchyni umývá podlaha.)

- transformační procesy v češtině

- transformace – ve větě se změní slovnědruhová nebo větněčlenská platnost
- příslovečné určení původce děje: Za promoci mám od rodičů slíbené auto. (😞)
- agens děje: Ředitel slíbil Petrovi odměnu.
- patiens děje: Odměna byla Petrovi přislíbena od ředitele.
- recipient: Petr má od ředitele slíbenou odměnu.
- deagentizace
 - agens (konatel děje) odsunut z pozice subjektu
 - agens – patiens
 - Garsoniéra byla přislíbena mladým manželům obecním úřadem.
 - souvisí s hierarchizací propozice (důležité v pozici S)
 - u intransitivních přísudků jsou výsledkem transformace sekundární bezpodmětné věty (Mluvílo se o tom na schůzi.)
 - agens – recipient (pasivní diateze recipientní)
 - Karel dostal vyhubováno od otce.

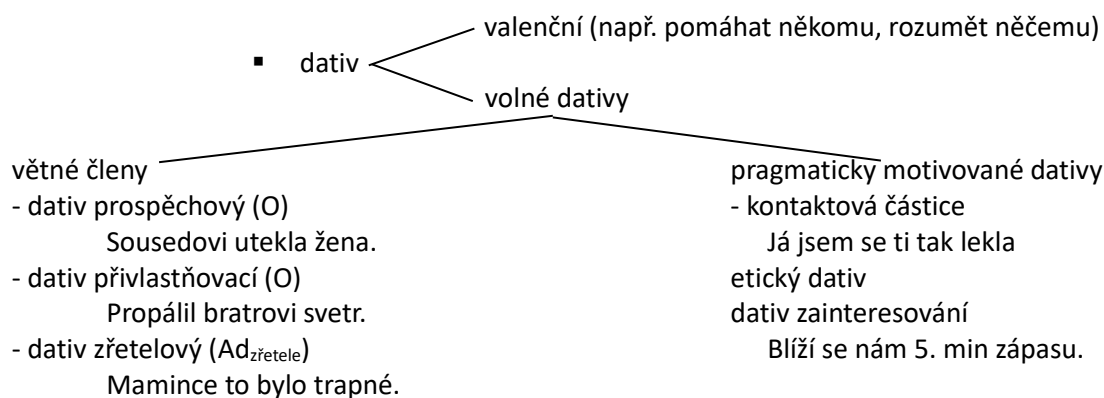
- agens byl odstraněn jen z povrchové roviny věty (na rovině sémantické přítomen nadále)
 - dekauzativizace
 - kauzátor (působitel, většinou počasí nebo psychosomatický stav) odsunut z pozice S
 - Dráty elektrického vedení byly ztrhány mrazem.
 - nominalizace (Petr Karlík)
 - věta nahrazena nevětným vyjádřením, syntaktickou skupinou
 - VF nahrazeno jiným větným členem
 - infinitivizace: Vlády se rozhodly navázat spolupráci.
 - přechodník: Vstáváje...
 - adjektivizace (příčestí): čtoucí člověk, vrátila se zestárlá
 - dějové substantivum: Při malování vzpomínal...
 - kondenzace
 - zhušťování významu
 - záležitost stylistiky, typické pro administrativní a odborný styl
 - věta nahrazena větným členem
 - Když prší, ráda čtu. → Za deště ráda čtu.
 - hierarchizace větné stavby
 - vztah dominance zakládá hierarchickou strukturu věty → rozdělení na člen řídící a člen závislý
 - v centru – sloveso (predikát)
 - po něm – podmět (subjekt)
 - předává slovesu shodou mluvnické kategorie (ze slovesa se stává určitý tvar slovesný = predikát)
 - na dalších místech – větné členy (stojí ve valenčním poli predikátu a tvoří s ním ZVS)
 - nejnižší: přívlastky (atributy), doplněk (atribut verbální), doplněk doplňující (komplement kvalifikační – Qual)
- větné pozice: konstitutivní
- ```

 konstitutivní
 / \
obligatorní potenciální

```
- nekonstitutivní = fakultativní
- konstitutivní pozice – jsou vyžadovány v GVV, valenční pozice slovesa
    - obligatorní – jsou v GVV a musí být ve větě
    - potenciální – jsou v GVV a nemusí být ve větě (vždy nevyjádřený S)
      - základové větné členy (konstitutivní)
        - členy, které se nachází ve valenčním poli slovesa
        - tvoří GVV
        - podmět, předmět, někdy příslovečné určení
  - fakultativní pozice – nejsou v GVV, ale jsou ve větě (nevytváří je predikát)
    - nezákladové (fakultativní) větné členy
      - pouze rozvíjejí základní gramatickou strukturu věty, ale nemění vzorec
      - nejsou ve valenci žádného VČ
      - ostatní VČ (přívlastek, většina příslovečných určení)
- větný člen
- syntakticky relevantní prvek větné struktury, ke kterému se dospívá na základě syntaktické analýzy
  - autosémantické slovní druhy, nástavbové slovní druhy a začleněné vedlejší věty
  - konkrétní slovní druh může být nositelem různých syntaktických f-cí – hierarchicky uspořádány → primární a sekundární syntaktické f-ce

|   | S                        | A                          | V             | C                   |
|---|--------------------------|----------------------------|---------------|---------------------|
| S | kos zpívá<br>chytil kosa | hlas kosa                  | kos je pták   | přišel s kosem      |
| A | syťý hladovému<br>nevěří | černý kos                  | kos je černý  | ovoce jíme<br>umyté |
| V | pracovat není<br>řečnit  | vůle pracovat<br>{je malá} | kos zpívá     | vrátil se vyléčen   |
| C | doma není<br>v cizině    | místo nahoře               | je to zadarmo | pracuje<br>zadarmo  |

- větnými členy nejsou:
  - slova pomocná (gramatická): předložky, spojky, odkazovací zájmena
  - částice zdůrazňovací a citové
  - členy, které nevstupují do žádného skladebního vztahu (oslovení)
- predikát (přísudek) = P
  - vyjadřuje vlastnost, činnost či stav subjektu
  - ve valenční syntaxi na nejvyšším stupni hierarchie, dominující
  - obsahuje predikační kategorie slovesa (způsob a čas) a kongruenční kategorie (vyjadřují shodu)
  - slovesný (syntaktický) – má podobu VF:
    - slovesný jednoduchý: velebíme
    - slovesný složený: měl bych zaměnit
  - verbonominální (VNP, analytický): židle je ze dřeva
    - jmenná část lze i infinitiv: je vidět, je cítit (~~to byla jedna naše spolubydlící taky~~)
  - VV přísudková: obloha byla, jako by ji vymetl
  - + přísudek jmenný – vzniká vynecháním slovesa: mladost – radost
- subjekt (podmět) = S
  - většinou levovalenční komplement predikátu
    - vyjádřený, nevyjádřený, všeobecný
    - podmět ve 2. pádě
      - genitiv záporový: Nebylo tam ani živáčka.
      - genitiv partitivní: Ubylo/přibýlo pozemků.
      - numerativ (Fr. Kopečný) – neurčitá č./pět a více něčeho: Na drátě sedělo pět (At<sub>n</sub>) vrabců (S).
- objekt (předmět) = O
  - rozvíjí sloveso nebo přídavné jméno
  - nejčastěji v ak.; všechny pády kromě lok.
    - genitiv na ústupu: dotkl se něčeho
    - instrumentál – nástrojový pád, často Ad<sub>prostředku</sub> nebo nástroje
      - slovesa smyslového vnímání: voněl senem
      - slovesa s významem pohybovat něčím: mrkal očima
      - slovesa duševního stavu: chlubit se něčím
      - změna psychosomatického stavu: unavil se něčím
      - opatřit něco něčím: posypal chodník pískem
      - slovesa plnosti a hojnosti: oplýval krásou
      - zabývat se něčím: zaměstnával se rybolovem
    - předmět všeobecný – nemáme potřebu ho vyjadřovat: Je mu 5 let a už čte.



- **adverbiale = Ad**
  - VČ vyjadřující okolnosti děje
  - může být komplement
  - v Akademické mluvnici = suplementy, adjunkty
  - Ad<sub>m</sub> (způsobu) – vyjadřuje kvalitu nebo jakost (spí klidně)  
X
  - Ad<sub>míry</sub> – vyjadřuje kvantitu, množství (jí jako vrabec)
    - **podtypy Ad<sub>m</sub>:**
      - Ad<sub>prostředku/nástroje</sub>
        - nástroj/prostředek k uskutečnění děje (nádoby myje jarem)
      - Ad<sub>původu</sub>
        - materiál, ze kterého něco vyrábíme (stavěli z písku hrady)
      - Ad<sub>původce děje</sub>
        - v deagentních větách (byl vyslýchán policií)
      - Ad<sub>zřetele</sub>
        - omezují platnost přísudku, platí jen se zřetelem k něčemu (Petr je odborník na auta.)
      - Ad<sub>průvodních okolností</sub>
        - tatínek šel do kina s maminkou
    - příslovečná určení příčinnosti (vyjádřené VV)
      - Ad<sub>příčiny</sub>
        - příčina v čase předchází (Přijeli k nám na pozvání.)
      - Ad<sub>účelu</sub>
        - účel v čase následuje (Připili mu za zdraví.)
      - Ad<sub>podmínky</sub>
        - podmínka v čase předchází, je hypotetická (Vstupujte na vyzvání.)
      - Ad<sub>přípustky</sub>
        - přípustka v čase předchází, je neplatná (Film propadl vzdor ohromné reklamě.)
  - **doplněk (atribut verbální) = Atv**
    - VČ s dvojí závislostí
      - subjektový (maminka se vrátila unavená)
      - objektový (ovoce jíme umyté)
    - komplement (valenční doplněk) – zdát se nějakým, cítit se nějak, připadat si nějak, předmětová slovesa
    - suplement (nevalenční VČ, tj. přechodník) – udělal to rád/sám

- různá pojetí doplňku:
  - Novočeská skladba (Šmilauer)
    - doplňěk 
      - u sloves plnovýznamových
      - u sloves neplnovýznamových
  - Mluvnice češtiny 3 – nemá doplňěk
    - valenční pozice slovesa – komplement kvalifikační
    - nevalenční pozice slovesa – příslovečné určení průvodního děje = Ad komitativní (Ad<sub>com</sub>)
  - Skladba češtiny
    - pojem kopredikát
      - valenční – kopredikát komplement
      - nevalenční – kopredikát adjunkt
- atribut (přívlastek) = At
  - rozvíjí jméno
  - shodný (vyjadřuje kongruenční kategorie)
  - neshodný = Atn (cesta lesem)

## 14. Funkce slovesa jako centrálního prvku věty, základová větná struktura, klasifikace predikátu, participanty predikátu, slovesná valence a intence

### - sloveso jako centrální prvek věty

- valenční syntax považuje sloveso (VF) za centrální jednotku věty – vždy dominující
- verbum finitum (= sloveso v určitém tvaru)
  - sémantický i gramatický základ věty
  - základ větného vzorce (v jeho centru)
  - od podmětu přebírá kongruenční kategorie (osoba + číslo) a predikační kategorie (čas + modus)

### - přísudek (predikát)

- přisuzuje subjektu vlastnost/činnost (Petr je starý. Petr kouří.) nebo vztah (To auto patří Petrovi.)
- podoba VF = tvar, který vyjadřuje, v jakém čase predikovaný příznak platí a zda platí reálně (indikativ), nebo nereálně (kondicionál, imperativ)
  - užití konkrétní podoby VF je záležitostí výpovědi
- pouze predikáty vyjádřené VF – f-ce usouvztažňovací i aktualizací

### - participanty predikátu

- výrazy, které mohou plnit f-ci predikátu:
  - významem umožňují postihnout příznak (děje, stavy) nebo vztahy mezi objekty (přináležitost, stejnost...)
  - svým tvarem jsou schopny vyjadřovat čas a modus (jen slovesa ve tvaru VF)
    - ostatní výrazy musejí být nejprve verbalizovány:
      - přidáním formálního slovesa být k jmennému výrazu: Být žárlivý. (být = f-ce spony)
      - spojením významově oslabeného slovesa s jmenným výrazem (mít na zřeteli, vzít v úvahu, brát ohled...) → povaha frazémů

### - klasifikace predikátu

- slovesný (syntaktický) – podoba VF:
  - slovesný jednoduchý: velebíme
  - slovesný složený: měl bych zaměnit
  - verbonominální (VNP, analytický): židle je ze dřeva
    - jmenná část může být vyjádřena infinitivem: je vidět
  - VV přísudková: dědeček už není, jak si ho pamatuju
  - přísudek jmenný (vzniká vynecháním slovesa): mladost – radost

### - nevětné formy predikátu

- konstrukce s infinitivními tvary slovesnými
  - dochází k částečné deaktualizaci – přechodníky (levovalenční participant se nevyjadřuje) + infinitiv
- nominalizace
  - od slovesného predikátu je slovotvorně odvozeno substantivum/adjektivum:
    - substantivizace slovesného predikátu (Pozoroval, jak létají ptáci. → Pozoroval let ptáků.)
    - adjektivizace slovesného predikátu (hora, která chrlí oheň → hora chrlící oheň)
    - substantivizace predikativního adjektiva (Překvapuje mě, že je Eva tak vytrvalá. → Překvapuje mě Evina vytrvalost.)
    - elize spony substantivního predikativu (adordinace)

- elidování spony spojené s atributivním užitím predikativního adjektiva (všichni lidé, kteří jsou zdraví → všichni zdraví lidé)
- elidování slovesného predikátu = kondenzace (dům, který stojí na náměstí → dům stojící na náměstí)

#### - predikátor (= predikátový výraz)

- výrazy plnící ve větě úlohu predikátu
- zahrnující jak vlastní slovesa (žárlit), tak i „slovesa syntaktická“ (být žárlivý)
- predikátory nemutační
  - stavové
    - predikátory relace (vyjádření vztahu lokačního, kvalifikačního) a predikátory existenční: sedět, vědět, podobat se
  - dějové
    - jednoduché procesy bez přechodu do jiného stavu: trpěl, svítí, sněží
- predikátory mutační (implikují změnu, zahrnují stav výchozí i výsledný)
  - akční mutace: uspal, oslepil
  - inchoativa: usnul, oslepnul

#### - valence slovesa

- schopnost slovesa vázat na sebe určitý počet funkčních pozic
- nulová valence – např. přírodní děje: Prší.
- jednovalenční predikáty – vyžadují substantivum v nominativu: Sestra vaří.
- dvouvalenční predikáty – doplnění dvěma pozicemi: Babička dopsala dopis.
- trojvalenční predikáty: podat, darovat, prodat, udělat (někdo, někomu, něco)
- čtyřvalenční predikáty: Kadeřník vpletl dívce do vlasů mašli.  
→ valenční člen může být nahrazen vedlejší větou
- valenční pole (VP) – souhrn valenčních pozic určovaných predikátem
- valenční pozice:
  - levovalenční – nejdůležitější; podmět (Otec spí.)
  - pravovaleční – doplnění; předmět, doplněk, příslovečné určení (Otec peče maso.)
 → aby vznikla věta, musí být obsazeny všechny pozice

#### - intence

- sémantická valence
- sloveso vytváří intenční pole, to obsazuje participanty (Eugen Pauliny)
- participanty – důležitá větnésémantická f-ce
  - schopnost dominujícího členu zakládat vztahy mezi svým významem a členy významového pole
  - schopnost určovat sémantické role (agens, patiens, instrument apod.)
- valence – rovina povrchová (formálně-gramatická)
- intence – rovina sémantická (významová)

#### - základová větná struktura (ZVS)

- struktura minimální a zároveň úplná
- obsahuje všechny (a jen ty) elementy nezbytné k tomu, aby po jejich obsazení lexikálními jednotkami vznikla gramaticky správná výpověď
- nejmenší část věty, která zachovává smysl sdělení

- lze vyjadřovat pomocí větných vzorců – základ = VF + jeho argumenty (= pozice, které musí být obsazeny):
  - gramatický větný vzorec (GVV)
    - symbolický zápis věty
    - vyznačuje jednotlivé valenční pozice symboly pro slovní druhy, popř. vyznačuje pomocí indexů morfologické kategorie a kulatými závorkami potenciálnost pozice
  - sémantický větný vzorec (SVV)

Někdo položí něco někam.

- GVV:  $S_{nom} - VF - S_{acc} - na S_{acc}$
- SVV: agens – akční sloveso – patiens – directiv

- komplexní větný vzorec

- GVV + SVV (Daneš)
- informace o „syntaktickém povrchu“ ZVS přináší popis ve formě větných členů (= dohodnutá pojmenování označující pozice ve stavbě věty)

- modifikace ZVS

- rozšiřování o nevalenční členy
  - Jana upletla svetr. X Naše Jana upletla lyžařský svetr pro svého chlapce k Vánocům.  
→ obě věty obsahují tutéž ZVS
- redukování o členy, které jsou zřejmé nebo dosaditelné z kontextu (nevyjádřený podmět)
  - Náměstek nadiktoval sekretářce dopis. X Nadiktoval dopis.  
→ ZVS opět zůstává stejná.

## 15. Aktuální členění výpovědi vs. funkční větná perspektiva, základní pojmy aktuálního členění, aktuální členění jako prostředek textové soudržnosti, typy tematických posloupností

### - aktuální členění (AČ)

- základní princip určující pořadí větných členů v jazycích s volným slovosledem
- týká se výpovědi, záležitost slovosledu a intonačního průběhu
- pro češtinu je AČ nejdůležitějším aspektem, který určuje pořádek slov ve větě
- projevuje záměr a výpovědní perspektivu mluvčího
- první zájem – Vilém Mathesius (30. léta) → oslepl – poslouchal → zájem o mluvený jazyk
- patří do významové roviny

### - východisko (východiště)

- co je zřejmé, známé (notum)
- spojeno s deixí, opřeno o situaci, kontext: Tady ty knihy musí pryč.
- nevyjadřování východiska – projev ekonomizace: Rozloučil se s bratry a šel.

### - jádro

- co je nové (novum)
- intonační centrum, dán větší důraz, bývá na konci výpovědi: Co naboural Petr?
- tzv. existenciální věty mají pouze jádro: Byl jednou jeden král.

### - téma = T

- to, o čem se mluví
- tzv. kulisa – čas, místo, uvedení do problému: zhruba před měsícem

### - réma = R

- co se o tom říká: hořelo na stepi
- VV není samostatná výpověď, je tématem nebo rématem VH

### - rozdělení výpovědi na téma a réma je znakem:

- komplementárnosti – T a R jsou navzájem usouvztažněny, jedno bez druhého nemůže existovat
- systémovosti – AČ je záležitostí jazykového systému
- univerzálnosti – AČ je vlastností většiny jazyků
  - v různých jazycích se vyjadřuje odlišnými výrazovými prostředky
  - v češtině se vyjadřuje:
    - slovosledem (např. právě v češtině)
    - morfologickými prostředky (např. člen určitý a neurčitý ve francouzštině)
    - intonací, větným přízvukem a větným důrazem
    - lexikálními prostředky:
      - tematizační částice (např. „co se týče“, „pokud jde o“)
      - rematizační částice (např. „už“, „také“, „dokonce“)
    - syntaktické konstrukce (např. parcelace, osamostatňování, kompletace)

### - objektivní slovosled

- nepříznačně od známého k novému (jádro na konci)
  - Přišly jenom noviny.

### - subjektivní slovosled

- expresivní, mluvčí sdílí nové na začátku
- réma na začátku, příznakové sdělení
  - Dvacet korun jsem ti dala!

- typy kontextu:

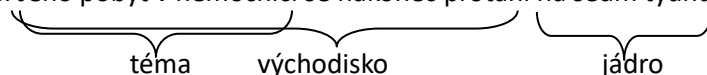
- slovní – nejužší; známé je to, co bylo řečeno
- situační – nebylo to řečeno, ale vidím to (Tuhle tašku tu nenechávej.)
- zkušenostní – nejširší, sémantická souvislost s tím, co bylo řečeno (Pásly se krávy. Zvuk zvonců se nesl večerem. → na základě zkušenostního kontextu si uvědomujeme vztah mezi krávou a zvonci)

- kontextově zapojená informace v textu

- zajišťuje provázanost textu
- v textu se opakovaně vyskytuje pojmenování téhož
- anafora – nejdřív substantivum, pak pronomen (studenti, jejich dotazy)
- katafora – nejdřív pronomen, pak substantivum (Já jsem ho nikdy nemusela, Honza byl divnej.)
- elipsa – vynechané jméno se projeví ve shodě slovesa (doktorka, nařídila)
- synonyma (snímek, foto)
- substituce (Václav Klaus, ekonom, exprezident)

- aspekty aktuálního členění

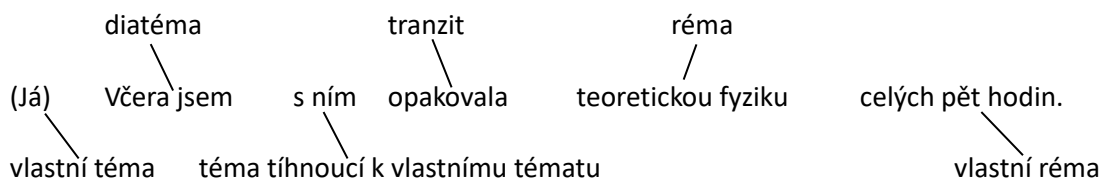
- tématicko-rématický aspekt
  - aspekt komunikační artikulace
  - důležitý pro mluvčího
  - např.: Už jsi to slyšel? Jitka a Karel se rozešli.
- informační členění
  - členění na východisko a jádro
  - důležité pro posluchače
- výpovědní dynamismus (brněnská škola)
  - zleva doprava narůstá informační zátěž
  - téma a východisko se překrývají, ale nerovnají, východisko je delší
  - např.: Jeho pobyt v nemocnici se nakonec protáhl na sedm týdnů.



- koncepce aktuálního členění

- „Danešovská“ koncepce (UJC)
  - Daneš navázal na Mathesia
  - monografie *Intonace a věta ve spisovné češtině* (1957)
    - zabývá se intonačním centrem
      - Karel byl také v **Bulharsku**. X Karel byl **také** v Bulharsku.  
→ mění se sémantika, podle umístění intonačního centra může mít jedna výpověď různé významy
    - AČ a negace
      - Honza nepřijede v úterý. X V úterý nepřijede Honza. X Honza v úterý nepřijede.  
→ dosah negace v bezpříznakových výpovědích se omezuje na ohnisko
    - negace
      - lexikální (kuřák X nekuřák)
      - mluvnická
        - větný zápor (neguje se sloveso)
        - členský zápor (záporka „ne“ u konkrétního slova)
      - parciální – vyjádřena buď větným nebo členským záporem
      - totální – ve větě negujeme vše, co se dá

- rematizátor
  - krátké slovo, částice, která se umísťuje před to, co chceme zdůraznit
    - Jirka přišel pozdě. X Pozdě přišel taky Jirka.
- věta má
  - vlastní základ
  - průvodní členy (kulisy)
  - vlastní ohnisko/jádro Kontrastivní základ: Nedával bych tito, ale jemu to dám.
- Pražská „malostranská“ koncepce
  - Petr Sgall, Eva Hajičová, Eva Buráňová
  - funkční generativní popis (znázornění uzlů stromu tektogramatické roviny)
  - AČ chápe jako součást jazykového systému (langue)
  - rozlišuje povrchový slovosled a hierarchii uvnitř významové stavby věty (tektogramatická rovina)
  - dva krajní body významové struktury:
    - vlastní základ (topic)
    - vlastní ohnisko (focus)
  - nesouhlasí s výpovědním dynamismem
- Brněnská koncepce
  - Jan Firbas, Aleš Svoboda
  - f-ční větná perspektiva – od začátku 50. let, kvůli překladům do AJ
  - sdělná závažnost složek je charakterizována výpovědní dynamičností
- výpovědní dynamismus
  - vlastní téma – nejméně dynamické (často nevyjádřený podmět)
  - diatéma – v rámci tématu nejdynamičtější, nová informace nebo kulisa
    - f-ce diatématu:
      - přináší novou informaci (často kulisa, např. včera)
      - rekapitulační charakter (např. Celý tento problém jsem...)
      - staví do popředí jistý aspekt známé informace (např. Král měl tři syny. Nestarší...prostřední...nejmladší...)
      - novou informaci staví do kontrastu s jinou jednotkou (např. Jemu bych to půjčil, ale tobě to dám.)
  - tranzit – přechod, tzn. sloveso
  - réma
  - vlastní réma – proneseno s důrazem, nejdůležitější



#### - tematická posloupnost

- tematická struktura textu
- ukazuje vzájemný tematický vztah dvou sousedních výpovědí
- jaký je vztah tématu vzhledem k hypertématu odstavce
- jaký je tematický vztah dané výpovědi k jiným výpovědím téhož textu
- čím je motivována volba tématu jednotlivých výpovědí
- návazná tematizace rématu
  - v komunikaci bývá nejčastější

- réma první výpovědi se stane tématem druhé výpovědi, réma druhé výpovědi se stane tématem třetí výpovědi...
- např.: Petr se vydal na nádraží. Tady ho už čekali dva muži. Předali mu obálku s penězi.

$T_1 \rightarrow R_1$

↓

$T_2 (= R_1) \rightarrow R_2$

↓

$T_3 (= R_2) \rightarrow R_3...$

- varianta (tematizace jen části rématu), např.: Národní muzeum stojí na Václavském náměstí. Část tohoto prostranství...

$T_1 \rightarrow R_1$

↓

$T_2 (< R_1) \rightarrow R_2...$

- popř. návazná tematizace výpovědi: Národní muzeum stojí... Tato skutečnost je známá...

- průběžné téma

- sled výpovědí, které mají stále stejné téma
- průběžné téma se ve výpovědích opakuje a dodáváme pouze nové réma
- např.: Místní Klub přátel japonské poezie má 47 členů. Klub spolupracuje s katedrou Dálného východu. Připravuje (= klub) přednášky a besedy.

$T_1 \rightarrow R_1$

↓

$T_2 (= T_1) \rightarrow R_2$

↓

$T_3 (= T_1) \rightarrow R_3$

- tematická posloupnost s tématem derivovaným z hypertématu (tematické odvozování)

- hypertéma (jedno zastřešující téma) je nahlíženo z různých úhlů pohledu
- např.: Marsu se často říká rudá planeta. Povrch je zde pokrytý prašnou červenou půdou, kterou zvedá vítr a tvoří růžové mraky. Skály na Marsu obsahují hodně železa, které při korozi červená. Lepší jméno pro Mars by bylo rezavá planeta.

T

$\overbrace{\begin{array}{cccc} T_1 \rightarrow R_1 & T_2 \rightarrow R_2 & T_3 \rightarrow R_3 & T_4 \rightarrow R_4 \end{array}}^T$

- tematická posloupnost se shrnujícím tématem

- tématem výpovědi je sled několika těsně předcházejících výpovědí, např. Tyto právě uvedené skutečnosti nasvědčují tomu, že...

- rozvíjení rozštěpeného rématu

- réma jedné výpovědi má více složek
- např.: Okrasné trávy dělíme do dvou hlavních skupin. První skupinu tvoří trávy trsnaté. Ty obvykle tvoří samostatné trsy a osídlují jeden prostor. Trávy výběžkaté zase tvoří v horní vrstvě půdy nebo těsně pod jejím povrchem výběžky, s jejichž pomocí si získávají nové místo k životu.

$T_1 \rightarrow R_1 (= R_1' + R_1'')$

$\begin{array}{ccc} \leftarrow & \text{ } & \rightarrow \\ T_2' (= R_1') \rightarrow R_2' & & T_2'' (= R_1'') \rightarrow R_2'' \end{array}$

- základní kritéria pro určení typu tematické posloupnosti

- tematizuje se réma, téma, celá výpověď, sled výpovědí
- tematizovaný sémantický komponent je přejat (tj. opakuje se) X je odvozen/derivován
- komponent, který se tematizuje:
  - předchází bezprostředně (tematizace kontaktní) X předchází vzdáleně (tematizace distanční)

## 16. Slovní zásoba jako systém, slovo jako jednotka systému, vztah centra a periférie, příznakovost lexikálních jednotek, funkční stratifikace slovní zásoby

### - slovo jako systém a jednotka

- slovo
  - základní jednotka lexikální roviny
  - lexém nebo polysémické slovo
  - podle Aristotela – konkrétní označení myšlenek
  - představuje spojení formy a obsahu
    - forma = zvuková stránka, grafická podoba
    - obsah = význam (odlišuje slovo od jiných slov)
  - musí být významové, přemístitelné
  - nepřerušitelné, reprodukovatelné, paradigmatické
- lexém
  - jednotka lexikální zásoby
- textové slovo = každé slovo (nezáleží na tvaru, významu, postavení ve větě)
- lemma = slovníkový tvar slova
- alolex = jednotlivé tvary daného lexu po stupňování, skloňování a časování
- lexikální jednotka = významový útvar dílčích jednotek a vztahů → lexém

### - slovní zásoba

- aktivní – cca 5 – 10 000 slov
- pasivní – 3x – 6x více
- komunikační základ = počet lexikálních jednotek potřebných k realizaci základního porozumění jazyku a základní komunikaci
  - lexikální minimum = 50 – 60 000 slov

### - Ferdinand de Saussure

- označující – označované (signifiant – signifié)
- znak je arbitrární

### - Charles Sanders Pierce

- typy znaků:
  - ikony – zobrazení podobná zobrazovanému
  - indexy – kouř
  - symboly – obrázky
- Piercův trojúhelník:
  - denotát – význam – pojem

### - lexikologie

- nauka o slovní zásobě
- předmět zkoumání = forma, obsah a funkce pojmenovávacích jednotek a jejich vztahy
- lexikální zásoba
  - soubor lexikálních jednotek
  - teorie lexikální zásoby – popisuje význam slovních jednotek, slov, frazémů, slovních spojení
- související vědy:
  - sémaziologie = teorie označování a pojmenovávání, nauka o významu
  - onomaziologie = nauka o pojmenovávání
  - frazeologie = nauka o frazeologických jednotkách, ustálených pojmenování
  - další: psycholingvistika, sociolingvistika, sémantika, teorie informace

- princip dvojí artikulace
  - kombinací malého počtu bezvýznamových prvků vzniká velký počet významových prvků
  - horizontální znázornění: text – věta – lexém – morfém – foném
  - lineární znázornění: foném, morfém, lexém, věta, text

#### - slovní zásoba

- soubor všech slov a slovních spojení vyskytujících se v jednom konkrétním jazyce
- nejméně stabilní prvek jazyka – vyvíjí se podle aktuálních potřeb mluvčích daného jazyka
- převážně slovanského původu, v oblasti kultury a vědy přejímky z latiny a řečtiny
- aktivní slovní zásoba – slova, která člověk používá při ústním i psaném projevu
- pasivní slovní zásoba – slova, kterým člověk rozumí, ale běžně je nepoužívá
- jádro slovní zásoby – stará slova, nemotivovaná slova a slova ze základních významových okruhů společnosti
- periferie slovní zásoby – archaismy, historismy a neologismy
- přechodová část slovní zásoby – např. slova, která byla neologismy, ale stala se historismy
- celonárodní slovní zásoba – především spisovná slovní zásoba
- asociační testy – rozvíjení dalších slov
- substituční testy – nahrazení pojmu jinými slovy
- spisovná slovní zásoba:
  - slova slohově nezabarvená (neutrální) – stůl, slabý, my...
  - slova slohově zabarvená
    - hovorová – užívá se v neoficiálních projevech mluvených i psaných
    - knižní – užívá se hlavně ve slavnostních projevech mluvených a v oficiálních projevech psaných, v odborné literatuře, v úředních a obchodních dopisech
    - básnická (poetismy) – užívá se především v poezii (obměny slovních podob)
    - odborná – slova a sousloví pojmenovávající pojmy z různých vědních a technických oborů (množina, květenství, skloňovat...)
- nespisovná slovní zásoba:
  - slova z obecné češtiny – v soukromých mluvených projevech (srozumitelná ve všech oblastech)
  - nářeční slova (dialektismy) – jen v některém místě (lašské krmáš – posvícení)
  - profesionální a slangová slova – využívají příslušníci některého povolání nebo členové zájmových skupin
  - argotická slova – slovník tuláků (žijeme v minulém století? 😂), zlodějů → snaží se zvláštními slovy utajit obsah sdělení (stříkačka – revolver, zatloukat – zapírat, kliment – paklíč)
- dále rozlišujeme:
  - historismy – pojmenovávají zaniklou skutečnost
  - archaismy – přestala se používat v současném jazyce, najdeme je jen ve starší literatuře
  - neologismy – nově utvořená slova
  - žurnalismy – neologismy vzniklé v médiích
  - expresiva – vyjadřují kladný/záporný vztah mluvčího
    - lichotná – deminutiva
    - hanlivá

- vztah slov. zás. a společnosti
  - slovní zásoba souvisí s prostředím, v němž se pohybujeme
- slovní zásoba jako systém, vztah centra a periferie, vztahy syntagmatické a paradigmatické, onomaziologie a sémaziologie
- lexikální jednotky
  - soubor jednotek stejného druhu → vytvářejí souvislý uspořádaný celek = lexikální systém
  - problém:
    - neuzavřený počet jednotek lexikální zásoby
    - složitost povahy slova
    - existence víceslovných pojmenování
- kritéria pro zařazení:
  - slovnědruhové kritérium = umožňuje začlenit všechna slova, není uplatnitelné pro víceslovná pojmenování
  - formální kritérium = zahrnuje slova i víceslovná pojmenování, rozděluje je na motivovaná a nemotivovaná
    - motivovaná – jednoslovná, odvozená, složená, sdružená
  - významové kritérium = dělení slov podle vztahů podobnosti (synonyma, antonyma, hyperonyma, hyponyma)
- základní kritérium – příslušnost ke spisovným či nespisovným útvarům jazyka
  - nespisovné útvary jazyka – všechny patří k hovorovému lexiku
- územní rozdíly
  - slova oblastní (regionismy) = užívání přesahuje hranici jednoho nářečí a rozšiřuje se na větší oblast (moravismy, českismy)
  - slova nářeční (dialektismy) = užívána na jednom nářečním území
  - interdialekt = větší nářečí vzniklé po vymezení rozdílů spojením několika dílčích dialektů
- sociální rozdíly
  - slang
    - nespisovná část slovní zásoby, vázána na sociální prostředí
    - univerbizace, skládání, haplogie, metaforičnost (obutí – pneumatiky)
    - slang profesionální
    - slova slangová v užším slova smyslu (projevy zájmových skupin)
  - argot
    - vrstva slov užívaná závadovými členy společnosti (lol)
    - zakódování obsahu a významu sdělení
    - přechod argotu do slangu
- sémaziologie a onomaziologie
  - sémaziologický postup
    - řec. semazia = znamenání
    - od formy k významu
    - od znaku k označované věci
    - výsledek – abecední slovníky
  - onomaziologický postup
    - řec. onomazia = jmenování
    - od významu k pojmenování
    - vzešla z Pražské lingvistické školy
    - faktory:
      - jazyková schopnost – pojmenovávací f-ce systému

- mentální činnost – analýza situace, selekce situačních a jazykových prvků

- výsledek – věcné slovníky

- zdroje a způsoby pojmenování

- paradigmatický vztah (vznikají slova polysémická)
  - nezávislý na větném kontextu
  - místo jedné lexikální jednotky lze použít jinou jednotku
  - kromě synonymických lexikálních jednotek se tyto v konkrétním textu navzájem vylučují
  - patří sem:
    - synonymie
    - hyponymie a hyperonymie
    - opozitnost
- syntagmatický vztah (spojujeme za sebe prvky)
  - závislý na větném kontextu
  - jednotky lze řadit za sebe (= syntagma)
  - patří sem:
    - polysémie
      - významy vztahující se k téže formě spolu vývojově souvisejí
    - homonymie
      - stejné znění slov, přípon nebo koncovek různého významu
      - homonyma = slova stejně znějící X odlišný původ a význam

- stratifikace slovní zásoby (dle O. Bláhy)

- dialog na návštěvě
- pracovní telefonát
- chat
- email
- zprávy SMS
- soukromý dopis
- kázání (monolog jednotlivce s persvazivní funkcí)
- televizní debata
- psaná publicistika
- esej
- próza
- poezie
- drama
- odborná studie
- administrativní text

- f-ční stratifikace slovní zásoby:

- příslušnost k útvarům národního jazyka – teritoriální
  - lexém celonárodní X územně omezený – regionalismus, dialektismus
- sociální omezení při užití výrazu
  - slangismy, profesionalismy, argotismy
- expresivita spojená s citovostí
  - emocionalita kladná a záporná
  - lichotná, familiární, dětská X zhrubělá, vulgarismy
- dobový výskyt – jak vnímáme lexém z hlediska začlenění do jazykové normy
  - archaismus – věci existují → mají jiná jména (pasažér = cestující)
  - historismus – nejsou běžnou součástí naší reality, zaniklé jevy (podkoní, verbíř, flašinet)
  - neologismus – nově utvořené lexémy

- frekvence výskytu
- otázka původu lexému – domácí, přejatý
- struktura – jednoslovný, víceslovný

## 17. Sémaziologický přístup k lexiku, sémantika slova, typy významu, struktura lexikálního významu, paradigmatické vztahy v systému slovní zásoby

### - sémaziologie a onomaziologie

- sémaziologický postup
  - řec. semazia = znamenání
  - od formy k významu (od znaku k označované věci)
  - výsledek – abecední slovníky (např. SSČ)
- onomaziologický postup
  - řec. onomazia = jmenování
  - od významu k pojmenování (formě)
  - výsledek – věcné slovníky (např. Český slovní český a synonymický)
- onomaziologie
  - Pražská lingvistická škola
  - nauka o pojmenování, proces pojmenování
  - faktory:
    - jazyková schopnost – pojmenovávací f-ce systému
    - mentální činnost – analýza situace, selekce situačních a jazykových prvků
  - zdroje a způsoby pojmenování:
    - paradigmatický vztah (vznikají slova polysémická)
      - nezávislý na větném kontextu
      - místo jedné lexikální jednotky lze použít jinou
      - kromě synonymických lexikálních jednotek se tyto jednotky v konkrétním textu navzájem vylučují
      - patří zde: synonymie, hyponymie, hyperonymie, opozitnost
    - syntagmatický vztah (spojujeme za sebe prvky) → syntagma
      - závislý na větném kontextu
      - jednotky lze spojovat (řadit za sebe)
      - patří zde: polysémie, homonymie

### - význam slova (D. Hradilová)

- v souvislosti s f-cemi slova
  - lexikální – odkazuje k pojmenovanému předmětu
    - nociónální složka – mimojazyková realizace prostřednictvím denotativního jádra
    - pragmatická složka – zahrnuje konotace, asociace, expresivnost, afektivnost
  - gramatický – slovo vyjadřuje gramatické kategorie
  - textový – význam může být vyložen až v konkrétní výpovědi
- optimální konstrukt, není vždy realizován v ideální podobě

### - význam slova

- jazykově ztvárněný obraz mimojazykové skutečnosti
- komplexní jazykový jev zahrnující množinu strukturních vztahů
- aktualizuje se při užití v kontextu
- působí na něj výsledky poznání, vztahy a postoje uživatele

#### - lexikální význam

- prvek významu slova stejný pro všechny tvary
- typy lexikálních významů:
  - podle druhu slov – významy nominativní, vztahové (předložky, spojky, částice)
  - podle dominance významové složky – významy nociální (denotační) nebo pragmatické (konotační)
  - podle kontextové splnitelnosti – významy kontextově autonomní a kontextově vázané
  - podle slootovorné motivace – významy slootovorně motivované a nemotivované
  - podle sémantické motivace – významy primární (základní – konkrétní význam) nebo sekundární (přenesené)
  - podle původu významu – významy jednotek domácích a lexikálně přejatých
  - podle příslušnosti k centru – centrální X periferní
- jednotlivé významy slova nebo lexému = sémémy
- základ = pojmové jádro se vztahem k denotátu a soubor dalších rysů (konotace)
  - komponentová analýza – pokouší se rozkládat významy jednotlivých členů třídy na základě počtu významových opozic do jednotlivých rysů
- pojmenování značkové
  - formou nevypovídá nic o významu
  - tvoří základ pro další derivaci, kompozici
- pojmenování popisná – informaci o jejich obsahu lze odhadnout z formy

#### - významová struktura slova:

- významová invarianta = hlavní význam
- významová varianta = vedlejší význam
- potenciální významová aktualizace
- znak – na základě konsenzu je mu připsán význam (společensky identifikovatelná informace)
- pojem = odraz předmětu v našem vědomí
- slovo = pojmenování předmětu
- předmět = součást objektivní reality
- denotace = vztah slova k označovanému předmětu (denotáty = skutečné, fiktivní)
- konotace = součást významu slova
  - složka expresivní a stylistická = spoluvýznam
- sémémy
  - jednotlivé významy jednoho lexému
  - obsah = sémy
    - dělení:
      - nociální – generické, diferenční
        - např. židle (s. g.: fyzikální předmět; s. d.: k sezení, na nohách, s opěradlem)
      - sémy pragmatické – reprezentují sekundární významové odlišnosti
        - např. měsíc (s. p. schází), luna (s. p.: estetický, stylový)

#### - významová složka nociální

- odkazuje k realitě (synonyma...) – sémy jedinečné
- lexikální význam bez pragmatické složky

- termíny lze označit klasickou definicí – slovo zařadíme do nejbližší nadřazené třídy → dodáme specifikující rysy (např. pes + specifika jezevčíka)

- podle počtu významů:

- monosémní lexémy – označující jen jeden denotát
- polysémní lexémy – dva nebo více významů
- hlavní význam = invariant
  - více hlavních významů = homonymie
- vedlejší význam = varianty
- autosémantika (plnovýznamová slova)
  - významově samostatná slova
  - ve větě – fce větných členů
  - vedle slovnědruhově f-ce mají jasný význam
    - význam lexikální, kategoriální (promítá se do slovnědruhového zařazení)
    - mohou nést i významy gramatické
  - substantiva, adjektiva, slovesa, adverbia
- synsémantika
  - slova významově závislá
  - plný význam získávají ve spojení s autosémantikou
  - neplní úlohu větných členů, mají zřetelnou jen f-ci
  - podílejí se na výstavbě a organizaci textu (gramatický význam)
    - i význam lexikální (gramaticko-lexikální slova)
  - předložky, spojky, částice
    - blízko k synsémantikům – slovesa sponová (jsem zpěvák), modální (chci zpívat), fázová (začnu zpívat)

- způsoby obohacování české slovní zásoby

- slootovorba
  - nauka o tvoření slov
  - subdisciplína na pomezí morfologie a lexikonu – studium a způsoby stavby (vzniku) nových slov
  - potřeba mluvčích vytvářet pojmenování pro nové jevy, předměty a skutečnosti
  - reprodukční slootovorba = většina případů – znovuvytváření slov
  - produkční slootovorba = tvorba nového pojmenování
  - základové slovo = vzniklo z něho nové slovo
  - odvozené slovo = nově vzniklé slovo
- tvoření nových slov (odvozování, skládání, zkracování...)
- přejímání slov z jiných jazyků (v minulosti: latina, řečtina; dnes: angličtina, francouzština)
- spojování slov do sousloví
- přenášení významu (metaforicky, metonymicky)
- podle Akademické mluvnice češtiny:
  - derivace – tvořená na bázi existující domácí slovní zásoby
    - prefixy, sufixu
      - v češtině – sufixální derivace substantiv

- kompozice – skládání
  - spojování dvou a více slovních základů → kompozita (2 kořeny/2 celá slova)
  - nevlastní složeniny (= spřežky) – lze je rozložit (např. zeměkoule)
  - vlastní složeniny – nelze je rozložit
    - spojovací prvek –o, -i, -e, -ě (např. maloměsto)
- reflexivizace (hrát – hrát si)

- komplexní lexikální význam, typy významů, struktura významu

- podle Filipce – Čermáka:
  - z existujících lexikálních forem
    - změnou formy
      - derivace
      - kompozice
      - krácení
        - iniciálové zkratky (první písmena, neskloňují se – ODS)
        - zkratková slova (z počátečních hlásek, skloňují se – Čedok)
      - zpětná derivace – odebrání formantu (plzeňské pivo – plzeň)
      - frazém (dát něco do kupy)
    - zachováním téže formy
      - změna slovního druhu (lovit – lov)
      - sémantické neologismy – nová užití v existujících významech (metafora)
  - přejímání
    - slova citátová a složeniny
    - odvozeniny (eskalovat)
    - složeniny (alfanumerický)
  - tvoření nových slov (autorská slova...)
- podle Čermáka (Jazyk a jazykověda)
  - derivace
  - přejímání slov
  - konverze – transport slova do jiného slovního druhu
  - abreviace – zkracování (tvoření zkratk)
  - kompozice – skládání
  - kolokace – spojení lexémů ve víceslovné pojmenování

- internacionalismy

- výrazy původem z řečtiny a latiny, výrazy cizího původu a kalky
- formální adaptace
  - původní pravopis + původní výslovnost (laser)
  - původní pravopis + česká výslovnost (radar)
  - pravopis podle adaptované (chybné) výslovnosti (volejbal)
  - přepis původní výslovnosti (displej)
  - slova citátová

- paradigmatické vztahy

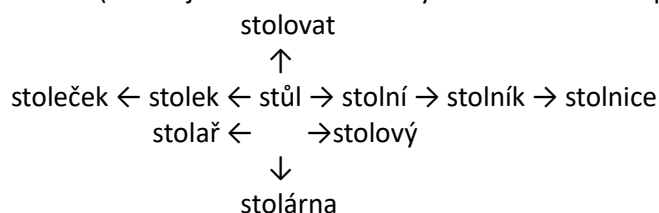
- synonymie
  - paradigmatický vztah založený na souznačnosti lexikálních prostředků
  - typy synonymie:
    - synonyma absolutní
      - shodují se ve všech rysech

- lze zaměňovat ve všech kontextech (lednička – chladnička)
  - nejsou příliš častá
- synonyma částečná
  - liší se v některé významové složce
  - nelze zaměňovat ve všech kontextech
- odchylka v nociónální složce → synonyma ideografická (hrnec – kastrol)
  - různá míra generických vlastností → synonyma intenzifikační (teplý – horký)
  - synonymické páry tvořené slovy konkrétními a obecnými (paprika, okurka, mrkev – zelenina)
  - synonymické páry lišící se v reflexi přirozeného rodu (divočák – bachyně)
  - synonymické páry tvořené neutrálním výrazem a slagismem (kašlat – chrchlat)
- synonymická pole – vnitřní struktura vyplývá z charakteru synonym obsažených v těchto polích
- homonymie a polysémie
  - oba jevy spolu úzce souvisí → jedné formě odpovídá více obsahů
    - polysémie – významy spolu vývojově souvisí (jazyk)
    - homonymie – náhodná shoda forem (obsahově bez spojitosti) (raketa)
      - mezijazyková homonymie = falešní přátelé (faux amis)
- antonymie
  - součástí kategorie opozitnosti
    - opozice nemusí nutně znamenat negaci
  - vymezují se na základě protikladného vztahu dvou a více lexémů
  - kontrární opozice – platí A, neplatí B + A i B nemusí platit ve prospěch C; jsou schopna gradace (malý – velký)
  - kontradiktorní opozice – platí vždy jeden z členů opozice (muž – žena)
  - typy opozit:
    - lexikalizovaná – lexikální jednotky označující protikladné skutečnosti, aniž by mezi členy opozice existoval vztah příbuznosti (zdravý – nemocný)
    - přímá lexikální negace – bezprostředně spojuje slovo základního významu s jeho negativním protějškem (negativní předpony) (vlastní – nevlastní)
    - nepřímá lexikální negace – slova nejsou v přímém vztahu se slovy negovaného významu (nedočkavost)

## 18. Onomaziologický přístup k lexiku, způsoby rozšiřování slovní zásoby, slovotvorná struktura slova, vztah fundace a motivace, slovotvorné kategorie a typy, slovotvorná čeled'

- vztah fundace a motivace

- základní a nejobecnější slovotvorný vztah
- relace mezi 2 lexémy – druhý byl vytvořen na základě prvního
  - významová rovina – motivace (slovo motivující a motivované)
  - formální rovina – fundace (slovo fundující a fundované)
- posuzován ze synchronního pohledu (diachronní – historická motivace)
- slova, která nevznikla na základě fundace jiným slovem = značková
- slovotvorná utvářenost lexikálních jednotek
  - část slova společná slovu fundovanému a fundujícímu = slovotvorný základ
    - součást slovotvorného základu – kořen
    - jedno slovo může obsahovat více slovotvorných formantů
- rozdíl mezi slovotvornou a morfemickou strukturou
  - morfemický rozbor – slova rozkládáme na nejmenší význam nesoucí jednotky (morfémy/morfy)
  - slovotvorný rozbor – ukazuje mechanismus motivace a fundace daného slova jeho rozbořením na slovotvorný základ a formant
- na základě fundačních vztahů vznikají:
  - slovotvorné řady (slovo předcházející funduje slovo následující)
  - slovotvorné svazky (jedno slovo funduje několik fundovaných slov)
  - slovotvorné čeledě (sdružují slova na základě významově formální příbuznosti)



- graficky:

- onomaziologické kategorie (tj. větnědruhově)
  - motivace
  - fundace
- slovotvorné kategorie
  - mutace
  - modifikace
  - koordinace
  - reprodukce
- slovotvorné typy
  - mutace
  - modifikace
  - transpozice

- onomaziologické a slovotvorné kategorie

- onomaziologické kategorie
  - odrážejí vztah mezi obsahem vědomí a jazykovými strukturami
  - nejobecnější – vymezení slovních druhů
- slovotvorné kategorie
  - množina slov se stejným obecným významem

- slovotvorný typ – definován konkrétním slovotvorným formantem  
→ součástí slovotvorných kategorií
- mutační kategorie
  - zahrnuje slova s onomaziologickou bází odlišnou od onomaziologické báze slova fundujícího
- transpoziční kategorie
  - zahrnuje slova s onomaziologickou bází totožnou s onomaziologickou bází slov fundujících X u slov fundovaných je formálně přenesena do jiného slovního druhu
- modifikační kategorie
  - onomaziologická báze je stejná jako u slov fundujících X je pozměněna přidáním určitého příznaku
- všechna slova slovní zásoby rozdělujeme na:
  - motivovaná – význam dovedeme vysvětlit jiným slovem
  - nemotivovaná – význam je jen v označení věci (= značková slova)
- při slovotvorném rozboru – jen slova motivovaná (lze rekonstruovat proces jejich vzniku)
- formální rovina – motivace se realizuje jako vztah fundace

- vztah fundace a motivace (~~znovu a s citem~~)

- fundace – slovo fundující → fundované – rovina formální
- motivace – slovo motivující → motivované – rovina sémantická
  - významová zakotvenost = na základě slovotvorného základu jsme schopni odvodit význam slova
- motivace – významový vztah mezi slovem nově utvořeným a tím, ze kterého vzniklo
  - slovo motivované (popisné) – odkazuje ke slovu, ze kterého vzniklo
  - slovo nemotivované (značkové) – není patrný žádný vztah k základovému slovu  
→ o motivaci mluvíme tehdy, pokud je slovo ve vztahu k jinému slovu nebo ke zvukovému komplexu a je jím vysvětlené (fundované)
- slovotvorné svazky – jedno slovo motivující, ostatní od něj odvozená (dům → domový, domovník, domovní, doma, domek)
- slovotvorné řetězce – vztah motivace (fundace) platí mezi sousedními členy (dům – domek – domeček – domečkový)
- slovotvorná hnízda – obsahují zároveň slovotvorné řetězce i svazky (dům – domek – domeček = řetězec; domobrana – doma – domkář – domácí – domkářův = svazek)
- motivace – 4 typy:
  - fonetická
  - slovotvorná
  - onomaziologicko-sémaziologická
  - motivace slovních spojení
- motivace
  - významový vztah mezi slovem základovým a nově utvářeným
  - motivace → slova motivovaná (popisná)
- fundace
  - pojem opačný k motivaci (formální vztah hláskové podobnosti mezi slovem základovým a nově utvářeným)
  - bez motivace není fundace – nejsou-li slova významově spřízněná, nelze dohledávat hláskovou souvislost (slepice není slepý pták 😂)

- slovotvorná čeleď

- všechna příbuzná slova se společným kořenem
- jádro = nemotivované slovo kořenné; ostatní slova v čeledi z něj utvořena (přímo – led → ledový X nepřímo prostřednictvím příbuzného slova)
- takto se vytvářejí slovotvorné řady (led → led-ový → ledov-ec)

- slovotvorný svazek

- k jednomu fundujícímu slovu se vztahuje několik slov fundovaných nezávisle na sobě (led → ledový; led → lední)

- slovotvorná kategorie

- motivovaná slova se společným obecným významem tvoří slovotvornou kategorii
- 3 základní druhy kategorií:
  - mutační – slova označující odlišnou skutečnost než slovo základové (nákup → nákupčí)
  - transpoziční – nově vytvořené slovo vyjadřuje tentýž význam v jiném slovním druhu (lovit → lov)
  - modifikační – odvozené slovo se od základového liší jen příznakem (snoubenec → snoubenka)
- 2 nadstavbové kategorie:
  - reprodukční – pro citoslovce
  - koordinační – pro kompozita

- slovotvorný typ

- slova vzniklá stejným způsobem za stejných podmínek a se stejným obecným významem
  - např. všechna slova odvozená činitelskou příponou -tel od sloves vytvářejí slovotvorný typ tzv. názvů činitelských (stavitel, držitel, sběratel...)
- tvoření typů na základě slovotvorných formantů (jazykový slovotvorný prvek bez lexikálního významu)

## 19. Vývojové tendence v lexiku, internacionalizace vs. nacionalizace (adaptace přejatých slov), jazyková ekonomie (kondenzační slovotvorné způsoby), intelektualizace a demokratizace

### - vývojové tendence

- čeština je živý jazyk a neustále se vyvíjí
- rychleji se rozvíjí slovní zásoba, méně rychle gramatika
- současný jazyk = jazyk používaný v posledních 50 letech
- rozvoj vědy a techniky → nutnost pojmenovávat nové věci a skutečnosti
- spisovný jazyk – ovlivněn nespisovnou obecnou češtinou (pronikání dříve nespisovných výrazů a frází)
- mezi hlavní vývojové tendence patří:
  - demokratizace jazyka – spisovná čeština se rozšiřuje, roste jazyková úroveň uživatelů, dochází k odstraňování zastaralých slov a tvarů
  - integrace (sjednocování) – vlivem hromadných sdělovacích prostředků se stírají nářeční rozdíly
  - funkčně stylová diferenciacie – do ní můžeme zahrnout osamostatnění publicistického a administrativního stylu od stylu odborného
- posuny ve vrstvách slovní zásoby
  - z knižních slov se stávají neutrální (hejtman, koloniál, hasič)
  - slova neutrální se přestávají užívat a stávají se knižními (péci)
  - slova dříve nespisovná se stávají hovorovými spisovnými (holka, péct)
  - vznikají nová pojmenování pro nové skutečnosti (laserová tiskárna, mobilní telefon)
  - zanikají slova označující skutečnosti již neexistující (pětiletka)
  - obohacování výrazy ze slangu (dýdžej 🤪), z profesní mluvy (kliknout, mailovat), z argotu (tráva)
- zdánlivě protikladné procesy
  - vlivem vědeckotechnického rozvoje probíhá intelektualizace češtiny (např. rozšíření jmenných vazeb a předložkových obrátů)
  - roste počet odborných termínů (terminologizace)
  - spousta termínů přechází do oblasti méně odborné až neodborné (determinologizace)
  - univerbizace = víceslovná pojmenování jsou nahrazena jednoslovnými
  - multiverbizace – slova se „opisují“ víceslovně
  - demokratizace – spisovná čeština se rozšiřuje vlivem lepšího vzdělání společnosti
  - internacionalizace – přejímání cizích slov (zejm. z angličtiny)
- přejímání
  - ovlivněno politickými, ekonomickými a kulturními kontakty mezi národy
  - slova zdomácnělá = cizí slova, u nichž si cizí původ už ani neuvědomujeme (klobouk, salám)
  - slova cizí = uvědomujeme si cizí původ
  - jazyky z nichž čeština nejčastěji přejímá:
    - angličtina – sportovní, počítačová terminologie (hokej, hardware)
    - němčina – díky historickým a územním kontaktům (talíř, špice)
    - francouzština – móda (blůza, baret)
    - italština – hudební terminologie (soprán, tempo)
    - latina (doktor, nota)
    - kalkování = doslovné překládání

- internacionalizace

- slova převzatá z cizích jazyků
- mnoho slov přejatých z latiny a řečtiny
  - slova stará (literatura, drama)
  - slova nová (televize, gramofon)
  - → mezinárodní srozumitelnost
- slova zdomácnělá
  - jejich cizí původ už zpravidla nepoznáme
- slova mezinárodní
  - v češtině za ně neexistují náhrady (prezident, molekula)
- internacionální morfémy:
  - přípony: -ika, -ismus, -ista, -izace
  - předpony: a-, anti-, de-, des-, dis-, kon-, sub-, ultra-
  - kořeny slov s předponami či příponami: -social-, -ekonom-, -real-
  - složeniny kořenů: kilo-gram, makro-biotika, mikro-procesor, mili-metr, hyper-tenze, ped-agog, geo-log
  - hybridní složeniny: infra-červený, mini-sukně, mikro-tužka
- okřídlená slova – sentence historických osob, spisovatelů nebo literárních postav v původním jazyce a jejich kalky: Cogito, ergo sum. (Myslím, tedy jsem.), Heuréka! (Našel jsem!), Hannibal ante portas! (Hannibal před branami!), Veni, vidi, vici. (Přišel jsem, viděl jsem, zvítězil jsem.)
- kalky – doslovné překlady cizích slov: okřídlená slova; krokodýlí slzy, házet perly sviním
- internacionalizace – žádný jazyk se nevyvíjí izolovaně
- nacionalizace – projevuje se slabším způsobem (přednost mají domácí výrazy)
- projevy internacionalizace:
  - přejímání celých lexémů
  - přejímání částí slov (polokalky)
  - přejímání slovotvorných struktur (kalky)
  - neosémantizace již existujících slov
  - zvyšování frekvence již existujících slov
- výsadní postavení přejímek z angličtiny
- z dalších západoevropských jazyků a jazyků orientálních pronikají do češtiny zejména lexémy označující cizí reálie (croissant, pizzeria)
- vliv slovotvorné analogie na generování cizích slov (dabing – dabér – dabingový – dabovat – dabování)
- prefixace sloves cizího původu (rozanalyzovat, zadokumentovat)
- vliv angličtiny na nárůst nesklonných substantiv (show, lobby) a nesklonných adjektiv (cash platba, live pořad)
- zvětšování produktivnosti a frekvence hybridních složenin (šéflidovec, šéfporadce)
- e- [é-, í-] ve významu „elektronický“ (e-banka, e-byznys)
- i [í- ] ve významu „internetový“ (i-noviny, i-komerce)
- lexémy s bio (často hybridní slova: bioklimatolog, biometeorolog)

- slova cizího původu:

- zdomácnělá – cizí původ si už neuvědomujeme
- cizí – zachovávají si původní ráz
- méně běžná (ale častá) – např. extrémní, externí

- omezená na okruh odborníků – např. anoda, neutron
- mezinárodní (internacionalní) – společná většině národů – např. bible, ropa, doktor

- slova se přejímají z:

- němčiny – barva, rychtář
- francouzštiny – páže, markýz, žampion, parfém, fejeton
- italštiny – konto, banka
- angličtiny – šek, fotbal, jazz
- ruštiny – čaj, bohatýr
- polštiny – svěží, chmura
- maďarštiny – guláš, čardáš
- řecko-latinské slovní zásoby – kostel, literatura, filozofie
- jiných jazyků – otoman (arab.), pyžamo (pers.), rýže (indic.)

- intelektualizace

- termíny tvoří terminologie vědních oborů a dalších odvětví lidské činnosti
- pro termíny platí, že by měly být:
  - jednoznačné (buď absolutně, anebo v daném oboru)
  - přesné
  - ustálené, normalizované
  - neexpresivní, neutrální (u zdvojnásobení typu kladívko, kovadlinka, lopatka se citový příznak nepociťuje, protože tyto názvy jsou lexikalizované)
  - nosné (měly by umožňovat další tvoření slov příbuzných a odvozených, které se pak také stávají termíny)

## 20. Lexikografie, vývoj českého slovníkářství, typy slovníků; matematické a počítačové metody v lexikologii a lexikografii

### - lexikografie

- disciplína zabývající se teorií a tvorbou slovníků
- blízko lexikologii a stylistice
- f-ce slovníků:
  - informativní (slovní zásoba v časovém průřezu, thesaurus = snaha o zachycení úplné slovní zásoby)
  - normativní = určuje závaznou normu (řídí se kodifikací dané doby, slovní zásoba této doby)
- vývoj:
  - 13.–15. stol.: snaha o porozumění cizojazyčnému textu
    - vznik roslinářů (věcně nebo abecedně sestavené soubory glos z latinských herbářů)
    - mamotreky (vykládají neobvyklá slova Písma, řazeny buď lokálně = v přirozené posloupnosti: Kapitulní, nebo abecedně: Klementinský)
    - vokabuláře (překladové dvojice latinsko-české)
    - sekvenciář (vykládající česky sekvencí latinský text)
    - roháče (hexametricky upravené mnemotechnické pomůcky pro žáky)
    - alfabetař (řazení dle abecedy)
    - nomenklátory (věcné – Bartoloměj z Chlumce pro žáky UK: Vokabulář, Bohemář, Glosář)
  - 16. stol. (humanismus): snaha předvést domácí jazyk jako konkurenci latině
    - první český tištěný slovník (Jan Vodňanský – Lactifer, 1511)
    - vrchol humanistického slovníkářství (Daniel Adam z Veleslavína)
      - aplikace cizích předloh slovníků na české
        - Dictionarium lingua latinae (německý vzor, pro studium latiny s češtinou jako pomůckou)
        - Nomenclator tribus linguis (čeština, němčina, latina)
        - Nomenclator quadrilinguis (čeština, němčina, řečtina, latina, heslo otevírá český výraz)
        - Sylva quadrilingui (přepřacování předchozího, zárodek hnízdování, určitá úplnost českých slov, nejen substantiv a dosud nejvíce synonym a frazeologismů)
  - 17. stol. (renesance-baroko)
    - Komenský
      - sbírka přísloví a rčení (Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům)
      - pro výuku jazyků (Dvěře jazyků otevřené, Orbis sensualium pictus – neomezuje se jen na substantiva, ve větší míře abstrakta)
    - po Bílé hoře
      - Václav Jan Rosa (Thesaurus linguae Bohemicae – dosud nevyšel tiskem, jen elektronický přepis) – abecedně řazený, etymologická hnízda, latina a němčina jako pomoc při výkladu češtiny

- 18. a počátek 19. stol. (obrozenectví)
  - Josef Dobrovský
    - pravidla české slovtvorby Die Bildsamkeit der slawischen Sprache an der Bildung der Substantive und Adjektive in der böhmischen Sprache dargestellt
      - poprvé zásada zachycování pouze doložených slov (Deutsch-Böhmisches Wörterbuch)
  - Josef Jungmann
    - Slovník česko-německý Josefa Jungmanna
  - František Štěpán Kott
    - Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický
  - Josef Franta Šumavský, Josef Rank
    - praktické slovníky dvojjazyčné – předstupně dnešních překladových

- slovníky:

- podle velikosti
  - velké
    - několikasvazkové, cca 200 000 hesel
    - Příruční slovník jazyka českého
  - střední
    - max. třísvalkové, cca 100 000 hesel
    - 4dílný slovník jazyka českého
  - malé
    - jednosvazkové, do 40 000 hesel
    - Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost
- podle zpracování informací
  - encyklopedický
  - jazykový (registruje jazyk v dané době)
- podle počtu jazyků
  - jednojazyčné
  - vícejazyčné (překladové)
    - dvojjazyčné
      - speciálním případem diferenční slovník – zachycení odchylné jednotky dvou blízkých jazyků
    - vícejazyčné – obvykle užší/speciální oblasti
- podle určenosti
  - univerzální – celkový popis světa
  - speciální – popis určitého oboru (frekvenční, etymologický, autorský, technický...)
- podle časového aspektu
  - synchronní
  - diachronní
- podle podoby
  - tradiční (fyzický)
  - elektronický

## 21. Sociálně a geograficky podmíněná diferenciacie současné češtiny, základní rozdíly mezi běžně mluveným jazykem v Čechách, na Moravě a ve Slezsku

- Jaromír Bělič: Nástin české dialektologie (1972)

- diferenciacie sociálně podmíněná
  - sociální nářečí – soubor výrazů typický pro určitou skupinu
    - profesní mluva – používá se třeba na celém území, ale jen v určitém povolání
    - slang – emocionálně zabarvené výrazy (mluva sportovců, studentů apod.)
    - argot – výrazy úmyslně odlišené od běžné mluvy, aby byly pro nezasvěceného nesrozumitelné (osoby na okraji společnosti)
  - rozdíly se vyskytují i u jednotlivých nářečí geografických (podle věku mluvčích, podle vzdělání, pohlaví apod.)
- diferenciacie geograficky podmíněná
  - dialekty = nářečí
    - územní varianty běžné mluvy
    - někdy označována jako nářečí geografická, teritoriální, místní, lokální
  - nářečí jsou výsledkem historického vývoje češtiny – výsledek štěpení původně relativně jednotného jazykového základu
  - vliv: nerovnoměrně se šířící hláskové změny, kontakt s jinými nářečími a jazyky (němčina, polština a slovenština)
  - vznik interdialektů
    - nespisovně regionálně podmíněné útvary jazyka
    - ponechávají si společné znaky značné nářeční oblasti
    - rozdíly mezi konkrétními dialekty se stírají
  - v Čechách a na záp. Moravě – obecná čeština (= základní nespisovný útvar)

- geografické vymezení nářečí

### NÁŘEČÍ ČESKÉHO NÁRODNÍHO JAZYKA



- nářeční skupina česká v užším slova smyslu
  - provedená diftongizace ý → ej (být → bejt)
  - provedená diftongizace ú → ou (úterý → outerý)
  - změna tautosylabického aj → ej (dej, nejvyšší)
  - změna šč → št/šť (ještě, štípat)
  - úžení é → í (dpbrého → dobrýho)
  - protetické v- (vokno)
  - progresivní asimilace sh → sch (na schledanou, schánět)
  - samohlásková délka (mák, bláto)
  - podoba sg. m. I-ového přičestí konsonantických sloves 1. a 2. třídy bez -l (pek, ved)
  - instr. pl. končící na -ma
  - setření rodových rozdílů v nom. pl. složené a zájmenné deklinace (ty dobrý kluci)
  - nulový auxiliár v 1. os. sg. préterita (já tam šel)
  - jmenná forma sg. n. v rezultativní konstrukci (je navařino)
- nářeční skupina středomoravská – hanácká
  - monoftongizace ou → ó, ej → é (hlópé, dobré)
    - vč. změny tautosylabického ej → é (nejlepší → nélepší)
  - diftongizace í → ej po ostrých sykavkách (cétit)
  - úžení é → í (dobrýho)
  - moravská krátkost (mak, blato)
  - zachování skupiny šč (eščě, ščípat)
  - absence přehlásek a → ě, u → i v koncovkách měkkých typů (naša kaša)
  - provedení přehlásky á → ie uprostřed slova (smít/smít se/sa, zapříhnút/zapříhnút')
  - nerovnoměrné rozložení změn neznělých souhlásek na znělé před sonorami a na morfologickém švu před samohláskou (z okna, my zme, tag jindy)
  - nerovnoměrné rozložení protetické hlásky v-, h-, j- (vokno/okno, jídlo/hídlo/ídlo)
  - podoba sg. m. I-ového přičestí konsonantických sloves 1. a 2. třídy s -l (pekl, vedl)
  - instr. pl. končí na -ma
  - lexikální sloveso být – 1. os. sg. → su/so/sô
  - zachování rozdílu mezi životnou formou a zbývajícími formami nom. pl. složené a zájmenné deklinace (ti dobří kluci)
  - substantiva končící na -s, -z, -l se skloňují podle měkké deklinace (ve stodoli)
  - imperativ → pošlime, pošlite
  - příslovce kde v dynamickém významu → gde deš?
- nářeční skupina východomoravská – moravskoslovenská
  - tato nářečí lze chápat jako archaická a přechodová
  - zachování starého ú, ý (na podstatné části území splynulo ý s měkkým í) (hťupý/hlupí)
  - zachování skupiny aj (daj)
  - zachování é (dobrého)
  - moravská krátkost (mak, blato)
  - změna neznělých souhlásek na znělé před sonorami a na morfologickém švu před samohláskou (z okna, my zme, tag jindy)
  - zachování skupiny šč (eščě, ščípat)
  - absence přehlásek a → ě, u → i jak v koncovkách měkkých typů, tak uprostřed slova (naša kaša, břuch, jatel)
  - vyrovnání infinitivní kmenotvorné přípony ve prospěch nepřehlasované formy (žal, -a)
  - provedení přehlásky á → ie uprostřed slova (smít/smít se/sa)
  - dloužení o před j, ň (dójí, hóní)
  - zachování rozdílu mezi životnou formou a zbývajícími formami nom. pl. složené a zájmenné deklinace (ti dobří kluci)
  - substantiva končící na -s, -z, -l se skloňují podle měkké deklinace (ve stodoli)

- koncovky v pl. m. a n. (dat. chlapom, lok. chlapoch)
- vyrovnání koncovek gen., dat., lok. sg. f. zájmenné rodové a složené deklinace (tej dobrej vody)
- lexikální sloveso být má v 1. os. sg. podobu su;
- jedna forma přítomného přechodníku (chtělo se mně spat)
- příslovce kde v dynamickém významu (gde deś?)
- nářeční skupina slezská – lašská
  - defonologizace vokalické kvantity („zkrácení dlouhých samohlásek“)
  - ustálení přízvuku na předposlední slabice
  - změna o → u (neboj → nebuj)
  - zachování dvojího y–i/ý–í → y–i a ú → u (dobry, głupy)
  - zachování dvojího l–ł (u)
  - zachování skupiny aj (najlepsi, daj)
  - zachování é → e (dobrego)
  - průvodní vokály u slabikotvorného r, l (pylno, hryneček/hyrneček)
  - změna neznělých souhlásek na znělé před sonorami a na morfologickém švu před samohláskou (pez a kočka, g Aniće)
  - zachování d´, t´, n´ změkčených ´e nebo měkkým jerem (ńebud´eće)
  - zachování s´, z´ palatalizovaných jotací (s´eno)
  - zachování skupiny śč (eśće, śćipat)
  - absence přehlásek a → ę, u → i jak v koncovkách měkkých typů, tak také uprostřed slova (naśa kaśa, bŕuch, jatel)
  - progresivní asimilace skupin sv → sf, kv → kf, tv → tf (sfuj → svuj, kfět → květ, tfuj → tvuj)
  - sekundární ztvrdnutí i → y po c, z, s, č, ż, ś, ń (ŕyzek, żivot)
  - výskyt dz u jistého typu sloves (pokludzeny, zasadzeny)
  - splynul dat. a ak. reflexivního zájmena se (vem se)
  - 1. os. pl. má koncovku -my (my robimy)
  - gen. pl. m. končí na -uv (suseduv)
  - infinitivní koncovka má podobu -ć/-c´/-ć (nosić, nos´ic´, nośyć)
  - příslovce kaj v dynamickém významu (kaj id´eś?)
  - tážací částice či
  - užívání předložky do ve směrovém významu (idu do doktora)
  - příčinná spojka bo
  - přípustková choć/choć
- nářečí polsko-českého smíšeného pruhu
  - řada jevů společných s dialekty moravskoslezskými
  - defonologizace vokalické kvantity („zkrácení dlouhých samohlásek“)
  - ustálení přízvuku na předposlední slabice
  - zachování dvojího y–i/ý–í → y–i a ú → u (dobry, głupy)
  - zachování dvojího l–ł (u)
  - zachování skupiny śč (eśće, śćipat)
  - absence přehlásek a → ę, u → i jak v koncovkách měkkých typů, tak uprostřed slova (naśa kaśa, bŕuch, jastŕab)
  - výskyt dz u jistého typu sloves (pokludzeny, zasadzeny)
  - změna ó → u (neboj → nebuj)
  - 1. os. pl. má koncovku -my (my robimy)
  - gen. pl. m. končí na -uv (suseduv)
  - infinitivní koncovka má podobu -ć/-c´/-ć (robić, robić, robić)
  - příslovce kaj v dynamickém významu (kaj id´eś?)
  - tážací částice či
  - příčinná spojka bo

- přípustková choť/choť

## 22. Problémy české jazykové kultury – norma a kodifikace češtiny, postavení tzv. obecné češtiny a hovorově spisovné češtiny

- situace každého jazyka vyplývá z:

- vlastností národního kolektivu
- statutu spisovné variety konkrétního jazyka
- vztahu spisovné variety k nespisovným varietám
- postojů, které zaujímají jednotliví uživatelé jazyka
- jeho distribuce, hierarchie a konkurence jednotlivých variet v různých komunikačních sférách

- komunikanty

- cca 94,9 % z celkového počtu obyvatel ČR
- početné české menšiny v zahraničí – celkem cca 1,5 milionu mluvčích
- komunikace se odehrává ve dvou sférách:
  - oficiální
    - vyšší sociální a dorozumívací nároky – regulován výběr jazykových prostředků
    - používání polyfunkčního spisovného jazyka → utlumena osobní, sociální a regionální specifika
  - neoficiální
    - sociální a dorozumívací nároky nižší
    - není regulován výběr jazykových prostředků
    - podléhá úzu a pohodlí komunikantu – závislost na sociálních a regionálních faktorech

- členění národního jazyka na variety:

- čeština spisovná
  - spisovný jazyk = společenská instituce
  - norma zachycena kodifikací
- čeština hovorová spisovná
- čeština obecná
- interdialekty
- dialekty
- sociolekty (slang a argot)

- čeština spisovná

- svázána s **normami**
  - nepsané, ale dodržované standardy užívání jazykových prostředků v určitých situacích
  - mohou se lišit striktností
  - norma spisovného jazyka zachycena **kodifikací**
    - jejím prostřednictvím se vědecké poznání jazyka a jeho společenského fungování aplikuje do komunikační praxe
    - ráz směrnice nebo doporučení
    - dynamičnost norem žádá, aby měla kodifikace perspektivní hloubku (odhadovala, kam pokročí vývoj norem)
    - 1993 – poslední podoba kodifikace češtiny
      - lingvisté Ústavu pro jazyk český AV ČR
      - Danešovo kritérium noremnosti, adekvátnosti a systémovosti
        - noremní = přijatelný jazykový prostředek
        - adekvátní = jaz. prostř. schopný splňovat funkční potřeby společenství
        - systémovost (u progresivních dublet) – nutno zhodnotit, zda přispívají k vnitřní soudržnosti, pravidelnosti a dynamické rovnováze

- Uličný – doplnění o další 3 kritéria:
  - k. komunikačního rámce – původce, situace, forma, připravenost, adresát
  - k. zdroje kodifikace – kulturní elita filologicky aktivních mluvčích
  - k. přijatelnosti z regionálního hlediska
- Daneš – 3 etapy kodifikace:
  - deskriptivní etapa
    - zjistí se a popíše se existující spisovná norma
    - zjistí se sociální hodnoty připisované jazykovým společenstvím spisovnému jazyku
  - regulativní etapa
  - podetapa vyhodnocovací
    - jazykové prostředky a způsoby jejich užívání se rozliší podle objektivních kritérií
    - posoudí se skutečné výrazové potřeby a vývojové tendence jazyka → zhodnotí se zjištěné postoje jazykového společenství
    - prognóza vývoje jazyka a plán kodifikace (podetapa vlastní kodifikace)
    - smyslem = efektivní instrument plánovitého a perspektivního ovlivňování spisovného jazyka
  - prováděcí etapa
    - nalézání a využívání cest, jak uvést kodifikaci do praxe
- kodifikační příručky:
  - Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost
    - kodifikace lexika, morfologie a základních rysů fonologie
  - Pravidla českého pravopisu
    - dvojí redakce – školní (bohatší morfologické údaje) a akademické (rozšířená slovníková část)
    - univerzální jazyková příručka

- čeština hovorová spisovná

- sporný status, i její samotná existence

- čeština obecná

- funguje jako mluvená varieta pro neoficiální komunikační situace
- původně: český interdialekt (na podkladě středočeské nářeční skupiny)
  - mluva pražského městského centra → interdialekt překročil
- prostší slovní zásoba, nesložitá stavba věty → mluvená forma
- hláskové změny
  - ý a í po c, s, z → ej (mlejn, bejt, dobrej)
    - -ým nepřešlo v -ejm v instr. sg. (před nějakým rokem)
  - ú → ou na začátku slova (oujezd, ouvoz)
  - é → í (mlíko, píct, každýho)
  - hláskové změny podmíněné pozicí:
    - protetické v před počátečním o– (vokno)
    - ztráta slabičného l v souhláskové skupině (jabka, přičestí minulé – nes)
    - zjednodušená výslovnost souhláskových skupin
      - na začátku slova (sem, du, dycky)
      - uvnitř slova (přídu, veme)
      - někdy se souhláska ve skupinách mění (loncký, štyry)

- odchylky v délce samohlásek (céra, náděje, příde)
- slovesné tvary
  - 3. os. sg. se liší od 3. os. pl. (prosí → prosejí)
  - v tvarech minulého času se objevují výše uvedené změny + vznikly tvary jako např. přijmul, najmul, zamknul apod.
  - infinitiv důsledně zakončen na –t (píct, moct)
  - kondicionál se přizpůsobuje tvarům minulého času (aby sem)
- skloňování
  - odstranění některých rodových rozdílů v plurálu
  - instr. pl. – koncovka –ama (domama, rybama, městama)
  - v pl. adjektiv se nerozlišuje rod (velký města → jednotný tvar přídavného jména)
  - v lok. pl. – jednotná koncovka –ách (zimníkách, na prknách)
  - skloňování zájmen:
    - sjednotily se tvary zájmen 1. osoby
    - vznikl jednotný nepřímý pád mně pro gen., ak. a lok. sg.
    - vyrovnání tvarů zájmena 3. osoby – gen. a ak. m. a n. – ho
      - po předložce se i do gen. dostává tvar něj
  - tvary číslovek – do třech, čtyry, štyrem
- tvoření slov
  - sklony k univerbizaci – přípona -ák (Karlák)
- slovní zásoba
  - vlastní výrazy (koukat, akorát, pakovat, rajtovat)

## 23. Praslovanština a její místo v rámci indoevropské jazykové rodiny, baltoslovanské shody

- indoevropské jazyky:

- indické jazyky
  - m: védština, sanskrt
  - s: romština
- íránské jazyky
  - m: avesta, stará perština
- slovanské jazyky
  - m: staroslověnština, církevní slovanština, polabština
  - s: čeština, slovenština, polština, horní a dolní lužická srbština, ruština, běloruština, ukrajinština, slovinština, chorvatština, srbština, bulharština, makedonština
- germánské jazyky
  - m: gótština, staroseverský jazyk, staroanglický jazyk, starosaský jazyk, starohornoněmecký a středohornoněmecký jazyk
- románské jazyky
  - m: vulgární latina → románské jazyky, stará francouzština, stará španělština
- arménština
- řečtina
  - m: mykéština, íónská nářečí, jazyk homérských eposů, staré jazyky Balkánu (tzv. paleobalkánské jazyky – thráčtina, dáčtina, ilyrština, pelasgičtina)
- albánština
- baltské jazyky
  - m: litevština, lotyština
  - s: stará pruština
- keltské jazyky
  - m:
    - goidelská podskupina: stará írština, manština, skotština, gaelština
    - britanská podskupina: kornština, stará bretonština
- anatolské jazyky
- tocharština
  - m: dialekt východotocharský, dialekt západotocharský

- základní problémové okruhy vývoje indoevropštiny a praslovanštiny

- divergentní jazykový vývoj → jazykové rodiny – rozrůznění původní jednoty (románské jazyky → z vulgární latiny)
- konvergentní jazykový vývoj – vznik jazykových svazů (jazykový svaz balkánský – bulharština, makedonština, albánština, rumunština, řečtina)

- periodizace vývoje indoevropštiny a praslovanštiny

- nostratické období (9000–7000 př. n. l.)
- indoevropština
  - protoindoevropské období
  - raně indoevropské období + klasické indoevropské období (asi do r. 3000 př. n. l.)
- rozpad indoevropštiny (kolem r. 3000 př. n. l.)
- západoindoevropština
  - západoevropská (protokeltská) skupina
  - východoevropská (protobaltská) skupina
  - středoevropská (protoilyrská) skupina
- vydělení protobaltské/baltoslovanské větve (po r. 2000 př. n. l., asi kolem r. 1500 př. n. l.)
- tzv. raná praslovanština/pozdní baltoslovánština (asi po r. 700 př. n. l.)
- tzv. klasická praslovanština (asi v letech 400–800 n. l.)

- tzv. pozdní praslovanština (asi 800–1000/1200)
- baltoslovanské shody
  - zánik aspirace ražených souhlásek
    - \*brat(r)ъ, lit. brolis X řec. phrátór, lat. fráter, stind. bhrátr
  - vývoj indoevropských slabičných sonant
    - ur, ul, um, un → psl. ъr, ъl, ъm, ъn
    - lit. pilnas, psl. \*pъlnъ
    - dt, tt → st
    - stsl. metъ, mesti, lit. metu → mesti (metati)
    - posouvání přízvuku – „zákon“ Fortunatovův a de Saussurův
    - lit. 'ranka → ran'ka
    - psl. 'rъka → rъ'ka
    - devetъ, lit. devyni X stind. nava, novem
  - přechod původních souhláskových kmenů k i-kmenům
    - lit. žvery, psl. \*zvěрь X řec. thér, théros
  - přechod participií na \*-us, \*-nt k měkkým io- a ia-kmenům
  - zachování původního ablativního tvaru v genitivu singuláru o-kmenů
  - vznik složené deklinace adjektiv
    - psl. jъ (ten), lit. is
    - psl. dobrъ-jъ, \*dobra-ja..., lit. geras-is
  - vytvoření infinitivních tvarů ustrnutím pádu verbálních substantiv
    - infinitiv: \* -tei → -ti (\*mesti)
  - zjednodušení slovesného systému
    - zánik konjunktivu, media, perfekta a augmentu
  - užívání genitivu záporového (on ničeho nechce)
  - vazba dativu absolutního
  - užívání genitivu po supinu
  - lexikální shody
    - lit. vakaras – psl. \*večerъ

## 24. Tzv. zákon otevřených slabik, monoftongizace diftongů, vznik nosovek, metateze likvid, proteze, praslovanské palatalizační změny, změny souhlásek před jotací, přehlásky samohlásek

### - zákon otevřených slabik

- 1. tendence k progresivní sonoritě slabik
- 2. tendence k vnitrosylabičné harmonii a palatalizaci hlásek
  - pozice tautosylabická
  - pozice heterosylabická
- směr působení regresivní – progresivní
  - slabika zavřená konsonantem
    - psl. synъ (\*-us → ѣ), lit. súnus
  - slabika zavřená nesylabičným -r, -l, -m, -n
    - spojení heterosylabické
      - (2. sg. ind. prez.) \*plovešъ ← \*plo-ъe-šъ X (infinitiv) \*pluti ← \*plo-ъ-ti
    - spojení tautosylabické

### - monoftongizace diftongů

- oj, aj → ě, i
  - \*cěna X lit. kaina
- ej → i
  - vlci X lit. vilkai
- ou, au → u
- eu → 'u

### - vznik nosovek

- ém, én → ę
- óm, ón → ɔ

### - metateze (přesmyk) likvid

- or-, ol- na začátku slov před konsonantem
- -or-, -ol-, -er-, -el- mezi konsonanty
  - \*gor-dъ → gra-dъ
  - \*gor-dъ → go-ro-dъ
    - ve východoslovanských jazycích vzniká tzv. plnohlási
      - -or- → -oro-
      - -ol- → -olo-
      - -er- → -ere-
      - -el- → -elo-

### - proteze

- protetické j (\*jež X lit. ežys)
- protetické v (psl. vydra X lit. udra)

### - praslovanské palatalizační změny

- I. palatalizace velár (asi 400–475)
  - před předními vokály, tautosylabická, regresivní
    - k → č (pokonъ X načęti)
    - g → (d)ž (noga X nožьka)
    - ch → š (gręchъ X gręšьnikъ)
- II. palatalizace velár (asi 575–650)
  - před i a ě diftongického původu, tautosylabická, regresivní
    - k → c' (kaina X \*cěna)
    - g → (d)z'

- ch → s'/š/s (mucha X muše)
- III. palatalizace velár (asi 575–650)
  - heterosylabická, progresivní
    - k → c' (ovьka X овьса)
    - g → (d)z'
    - ch → s'/š/s

- změny souhlásek před jotací

- i + vokál → i → j
  - kj → c (plakati → placq (← plakjam))
  - gj → ž (starka → straža)
  - chj → š (\*duchja → duša)
  - sj → š (sjuti → šiti)
  - zj → ž (\*kozja → koža)
  - rj → r' (burja → bur'a)
  - lj → l' (volja → vol'a)
  - nj → n' (vonja → voňa)
  - pj → pl'/p' (epentetické l') (kupja → kupl'a)
  - bj → bl'/b' (epentetické l') (korabjь → korab'ь)
  - mj → ml'/m' (epentetické l') (zemja → zeml'a)
  - vj → vl'/v' (epentetické l') (lovjєнь → lov'єнь)
  - tj (kt), dj → t', d'
    - západoslovanská skupina: c, dz/z
    - východoslovanská skupina: č, ž
    - jihoslovanská skupina (staroslověnština a bulharština): št, žd
    - makedonština: k', g'
    - chorvátština a srbština: ć, d
    - slovinština: č, j

- přehlásky samohlásek

- 'o → e (togo → jeho (\*jogo))
- 'ь → ь
- 'y → i (lat. jugum, stind. yuga X psl. \*jьgo (← \*jьgo), stsl. igo, č. jho)

## 25. Diferenciace praslovanštiny, staroslověnština a církevní slovanština

- indoevropština – po roce 8000 př. n. l.

- protoindoevropské období
  - po rozpadu tzv. nostratického jazykového společenství
- raně indoevropské období + klasické indoevropské období
  - asi do r. 3000 př. n. l.
  - vznik ablautu: e – o, ē – ō, redukovaný vokál, tzv. zánikový (nulový) stupeň
- nářeční diferenciace a rozpad indoevropštiny – kolem r. 3000 př. n. l.
  - slovanské jazyky trichotomické:
    - západní: čeština, slovenština, horní a dolní lužická srbština, polština, kašubština, slovinština a polabština
    - východní: ruština, běloruština, ukrajinština
    - jižní: bulharština, makedonština, staroslověnština, srbština, chorvatština, slovinština
  - slovanské jazyky tetrachotomické:
    - jihovýchodoslovanské
    - jihozápadoslovanské
    - severozápadoslovanské
    - severovýchodoslovanské
  - rozdělení indoevropštiny na větev kentumovou a satémovou
    - jazyky satémové: baltské, slovanské, indoíránské
    - jazyky kentumové: italické, keltské, germánské, anatolské
  - tři řady velárních souhlásek
    - prosté: k, g, h
    - palatalizované: k', g', h' → sykavky (satémové jazyky)
    - ku, gu, guh
- vydělení protobaltské (baltoslovanské větve) – po r. 2000 př. n. l., asi kolem r. 1500 př. n. l.

- praslovanština

- vznik tzv. rané praslovanštiny/pozdní baltoslovanštiny – asi po r. 700 př. n. l.
  - změny:
    - s → š/s'/ch
    - palatální k', g' → s, z
    - splynutí o s a
    - rozvoj duálu
    - vznik složené deklinace adjektiv – shoda s baltskými některými dalšími indoevropskými jazyky
- tzv. klasická praslovanština – asi v letech 400–800 n. l.
  - změny:
    - vývoj vokalického systému – rozlišení předních a zadních vokálů
    - I. palatalizace velár (asi 400–475)
      - k → č
      - g → (d)ž
      - ch → š
    - praslovanské přehlásky samohlásek (před r. 500)
      - 'o → e
      - 'b → b
      - 'y → i

- monoftongizace diftongů (po 500)
  - oj, aj → ě, i
  - ej → i
  - ou, au → u
  - eu → 'u
- II. palatalizace velár (asi 575–650)
  - k → c'
  - g → (d)z'
  - ch → s'/š/s
- III. palatalizace velár (asi 575–650)
  - k → c'
  - g → (d)z'
  - ch → s'/š/s
- změny hlásek před jotací (i + vokál → i → j)
  - kj → č, gj → ž, chj → š, sj → š, zj → ž, rj → r', lj → l', nj → n'
  - pj → pl'/p', bj → bl'/b', mj → ml'/m', vj → vl'/v' (epentetické l')
  - tj (kt), dj → t', d'
    - západoslovanská skupina: c, dz/z
    - východoslovanská skupina: č, ž
    - jihoslovanská skupina (staroslověnština a bulharština): št, žd
    - makedonština: k', g'
    - chorvátština a srbština: ć, d
    - slovinština: č, j
- metateze (přesmyk) likvid (r, l) (kolem 800)
  - or-, ol- na začátku slov před konsonantem
  - -or-, -ol-, -er-, -el- mezi konsonanty
  - ve východoslovanských jazycích vzniká tzv. plnohlási (-or- → -oro-, -ol- → -olo-, -er- → -ere-, -el- → -elo-)
- vznik nosových samohlásek ę a ǫ ze spojení vokál + nazála, tj. m, n (asi 750–825)
- vznik jerů (kolem 800) (ѣ, ѥ)
- dokončení procesu tzv. zákona otevřených slabik
  - typ slabiky konsonant + vokál (asi do r. 800)
- tzv. pozdní praslovanština – asi 800–1000/1200
  - změny:
    - přeměna nosovek v hlásky ústní u většiny Slovanů
    - kontrakce (stahování) u západních Slovanů s centrem v pračeštině
    - zánik a vokalizace jerů
  - průběžně se vyvíjely prozaické prostředky – kvantita, akcent, intonace
- staroslověnština a české jazykové území
  - nejstarší spisovný jazyk na českém a moravském území
  - cyrilometodějská epocha 863–885
  - česká redakce církevní slovanštiny (staroslovenštiny): 80. léta 9. století – 1097:
    - 884 (?) – křest knížete Bořivoje
    - 885 – † Metoděj
    - 929/935 – † sv. Václav
    - 973 – Pražské biskupství
    - 997 – † sv. Vojtěch
    - 1032 (?) – Sázavský klášter
    - 1053 – † sv. Prokop
    - 1096/1097 – konec slov. Sázavy (??)

- památky spjaté s českým a moravským územím
  - liturgické texty:
    - Kyjevské listy\*\*
    - Pražské zlomky
    - Kánon ke cti sv. Václava
    - Oficia o sv. Cyrilu a Metoději\*
  - paraliturgické texty:
    - Modlitba proti ďáblu\*\*
    - Modlitba ke sv. Trojici
    - Modlitba sv. Řehoře
    - Modlitba vyznání hříchu
    - Modlitba sv. Ambrože
    - Modlitba v úzkosti a soužení
    - Modlitba ke sv. Bohorodičce
    - Modlitba, když se zvoní nebo klepe
    - Modlitba, když se čte evangelium
    - Modlitba po políbení evangelia
    - Hospodine, pomiluj ny
  - apokryfy:
    - Pseudoevangelium Nikodémovo
  - církevní právo:
    - Nekotoraja zapovedь
  - homiletika:
    - Besedy sv. Řehoře Velikého
  - hagiografie:
    - První stsl. legenda o sv. Václavu
    - Druhá stsl. legenda o sv. Václavu
    - Legenda o sv. Ludmile (nezachována)
    - Legenda o sv. Prokopu (nezachována)
    - Legenda o sv. Vítu\*\*
    - Život sv. Benedikta\*
    - Umučení sv. Anastázie
    - Umučení sv. Apolináře\*
    - Život sv. Štěpána, papeže\*
    - Umučení sv. Jiří\*

## 26. Staroslověňština jako flexivní jazyk, kmenový princip u substantiv, složená deklinace adjektiv, tvary zájmen, slovesné formy

### - kmenový princip u substantiv

- kmeny vokalické
  - o-kmeny
  - jo-kmeny (io-kmeny)
  - u-kmeny
  - a-kmeny
  - ja-kmeny
  - i-kmeny
- kmeny konsonantické
  - nt-kmeny
  - s-kmeny
  - n-kmeny
  - ѡv-kmeny
  - r-kmeny

### - složená deklinace adjektiv

- adjektiva se v základním stupni skloňují 2 různými způsoby:
  - deklinace jmenná
    - jako substantiva 1. a 4. deklinace
      - podle 1. deklinace se tvoří maskulina a neutra
      - podle 4. deklinace se tvoří feminina
      - měkký/tvrký vzor → zakončení adjektiva
  - deklinace složená
    - mladší než jmenná
    - vznik z tvarů skloňování jmenného + připojením tvarů zaniklého ukazovacího zájmena \*jъ, \*ja, \*je
- skloňování jmenné → adjektivum v přísudku (ve spojení se slovesem být)
- skloňování složené → adjektivum v přívlastku

### - tvary zájmen

### - slovesné formy

- kmen infinitivní
- kmen přítomný
- slovesa atematická
- slovesa tematická
- neurčité tvary slovesné
- opisné tvary slovesné
  - perfektum
  - plusquamperfektum
  - futurum exaktum
  - kondicionál
- indikativ přítomný
  - nedokonavá slovesa – děj probíhající v přítomnosti
  - dokonavá slovesa – děj, který se odehraje v budoucnosti
- imperfektum
- imperativ – rozkazovací způsob
  - od sloves obou vidů
  - příkaz nebo zákaz (záporka ne)
  - ve 3. os. sg. a 1. os. pl. – indikativ přítomný s částicí da

- kondicionál – podmiňovací způsob
  - vyjadřuje neskutečnou podmínku děje
  - ve větách podmínkových, vedlejších větách účelových, občas v hlavních větách zvolacích a v nepřímých otázkách
- aorist
  - prostý minulý čas – vyjádření minulého děje nespojeného s jiným minulým dějem
- imperfektum
- jmenné tvary slovesné
  - l-ové participium – participium perfekta aktiva
  - m-ové participium – participium prézenta aktiva
  - n-ové a t-ové participium – participium perfekta pasiva
  - nt-ové participium – participium prézenta aktiva
  - s-ové participium – participium préterita aktiva

## 27. Pravopisné systémy v dějinách češtiny (spřežkový, diakritický), souvislosti hláskových změn s úpravami pravopisu

- nejstarší období (9. – 11. století)

- jazyk: staroslověnština
- písmo: hlaholice
  - graficky složité
  - sestaveno Konstantinem na základě malých řeckých písmen
- na konci tohoto období → cyrilice
  - písmo vzniklé na bulharském území z velkých řeckých písmen

- od 12. století, od počátku českého literárního jazyka

- jazyk zaznamenáván latinkou
  - latinské písmo nemělo litery pro české hlásky
  - měkké souhlásky d', t', n', š, ž
  - samohlásky ie, ě
- v nejstarších obdobích e značilo e, ě, ie (13. století)
- spřežkový pravopis
  - počátek 14. století
  - nutnost odlišovat hlásky
  - spojení 2 a více písmen pro každou hlásku = spřežky
    - cz = č, sz = š, rz = ř

- od 16. století

- diakritický pravopis
- Husův návrh označovat hlásky, pro které latina nemá písmena, diakritickými (rozlišovacími) znaménky
  - dlouhé samohlásky označovány čárkou
  - místo háčku psal tečku
  - tečkou označoval také tvrdé l
- po době kolísání se tento návrh ustálil na konci 16. století (zjm. v tiscích) v upravené podobě:
  - česko-bratrský pravopis
    - místo tečky se píše háček
    - pro š dlouho doznívá spřežka
    - hlásky í se neoznačují čárkou, ale literou j
    - hlásky j se označují literou g
    - po c, s, z se ustálilo psaní y
    - spojka y
    - v tiscích se stalo typem písma lomené gotické písmo – švabach

- počátek 19. století, národní obrození

- zavedení dnešního latinského písma místo švabachu
- z podnětu Dobrovského – analogický pravopis
  - po s, z psaní i, í a y, ý podle tvarové soustavy
  - uvnitř slov rozlišuje podle etymologie zisk, silný, síla, ale syn, sýr atd.
  - po c se v domácích slovech píše důsledně i
  - počáteční u se přestalo psát literou v
- Šafaříkův pravopis
  - píše se í místo j a j místo g
  - v nahrazuje w a ou nahrazuje au
  - cca od r. 1848 se grafický obraz spisovné češtiny ustaluje
  - změna v psaní souhláskových skupin (spůsob → způsob)
  - psaní přejatých slov – starší způsob psaní podle výslovnosti byl změněn na psaní podle pravopisu cizího jazyka (muzeum → museum, výslovnost se z)

- Gebauerova reforma pravopisu 1902
  - Pravidla českého pravopisu
- Pravidla českého pravopisu z r. 1957
- Pravidla českého pravopisu z r. 1993
  
- souvislosti hláskových změn s úpravami pravopisu
  - z historických důvodů se /ď, ť, ň/ před /e, i, í/ zapisuje jako <d, t, n> → ve slovech domácího původu <dě, tě, ně; di, ti, ni; dí, tí, ní>
- analogická oprava
  - gramatika J. Dobrovského
    - východisko: jazyk konce 16. stol.
    - odstranil psaní y po s, z, c
- skladná oprava (P. J. Šafařík)
  - zbavování se přežitků bratrského pravopisu
    - psaní si, zi i sy, zy (etymologie) a ci
    - odstranění spřežky ff → š
    - j → í, g → j (gegj > její)
    - w → v
    - au → ou
    - interpunkce respektuje syntaxi vět
- důraz na kodifikaci
  - přední spisovatelé, překladatelé, novináři → nepoužívali češtinu jednotně, nedodržovali Dobrovského a Jungmannovu kodifikaci → čtenáři si nejednotnost neuvědomovali → tolerovali ji
  - vznik učebnic a jazykových příruček (nebyly jednotné 😊)
- délka samohlásek
  - v nedokonavých infinitivech (vesti/vésti podle vedu)
  - v dokonavých infinitivech (dobyti, vyryti)
- zdvojené souhlásky na slovo tvorných švech
  - převažovala snaha zachovat slovo tvorné členění (postrannice, vápennice, kominník, učenník)
  - 1903 – Pravidla se přiklonila ke nn → n
- složená a sloučená slova
  - od r. 1902 – Pravidla vycházely vstříc tendenci psát slova dohromady
- zkratky
  - od r. 1957 – kodifikováno psaní zkratek dohromady
- apostrof
  - František Bačkovský – odmítnutí apostrofů ve složených slovech
- interpunkce
  - 1857 – poprvé se zabýval Martin Hattala
  - rozdělení:
    - znamení hlasoměnná (znak otázkový [?], znak podivení [!]) 😊
    - znaky přestávky (tečka, čárka, středník, dvoutečka, „znak dokládací anebo husí nožičky“ 🐼 [uvozovky], příčnice [pomlčka], závorky a spojovník)
- velká písmena
  - František Bačkovského – polovina 80. let 19. století
    - první pojednání o psaní velkých písmen
- přejatá slova
  - zpočátku – snahy o zachování původního pravopisu
- ě, i/y, ú/ů
  - reformy se dotkly užívání písmena ě a skupiny je a písmen ů/ú a i/y poměrně málo

- předložky s/z
  - 1957 – psaní s, z (se, ze) v genitivu v pravidlech pravopisu
- reforma z r. 1993
  - poslední reforma pravopisu
  - změny:
    - psaní velkých písmen ve vlastních jménech (Nad alejí → Nad Alejí, nábreží kapitána Jaroše → nábreží Kapitána Jaroše, vánoce → Vánoce)
    - u některých typů přejatých slov zkráceny samohlásky (citron místo citrón)
    - nuceně počestěno psaní souhlásek (s na z) (plazma, prezident)
- principy
  - hlavní princip = fonologický
  - morfologický
    - asimilace znělosti
    - koncové ztráty znělosti
    - asimilace exploziv s frikativami
    - rozlišování psaní mě – mně
  - historický
    - zachovává některé pozůstatky staršího stavu vývoje jazyka
- diakritický pravopis
  - hláskové písmo rozšířené o znaky s diakritikou (čárka, háček, kroužek, malý háček)
- „měkké“ i a „tvrdé“ y
  - písmena i/í a y/ý se vyslovují stejně [ɪ/i:]
  - rozdíly zůstaly zachovány v písmu
- měkké a tvrdé souhlásky v češtině
  - měkké: ž, š, č, ř, c, j, d, t, ň
  - obojetné: b, f, l, m, p, s, v, z
  - tvrdé: h, ch, k, r, d, t, n
- písmeno ě
  - tvoří jednotu s předchozí souhláskou → závisí na ní výslovnost celé slabiky
- dlouhé ú X ů
  - ú se píše na začátku slov a slovních základů
    - v ostatních pozicích – diftongizace ou
  - ů se píše v ostatních pozicích, nemůže stát na začátku slova
  - cizích slova a v citoslovce – pouze ú (bez ohledu na pozici)
- problematické pravopisné jevy
  - označování hlásek písmeny v případech:
    - hláskové podobu (párové souhlásky znělá/neznělá)
    - vypouštění hlásek při výslovnosti
    - měkčení souhlásky následujícím písmenem
    - rozlišování i/y
    - označování délky samohlásek,
    - pravopis přejatých slov
  - psaní velkých písmen – kapitalizace (vlastní jména, zkratky a značky, větné celky a nápisy)
  - hranice slov v písmu a dělení slov
  - používání členících znamének
  - rozdíly v tvarosloví mezi spisovným jazykem a hovorovými jazyky a dialekty
  - cizí jména
    - přepis nebo překlad vlastních jmen
    - přechylování ženských příjmení z cizích jazyků

- pravopis přejatých slov
  - slova řídka a úzce odborná – původní pravopis
  - slova zdomácnělá – podle zásad českého pravopisu
- závaznost pravopisné kodifikace
  - žádný zákon závaznou podobu českého pravopisu přímo nestanovuje

## 28. Hláskové alternace v současné češtině a jejich historické příčiny v hláskoslovných změnách praslovanských a staročeských

- typy alternací

- samohláskové alternace
  - změny kvantitativní
    - dloužení: a/á (bral – brát); e/é (kámen – kamének); i/í, y/ý (list – lístek; myje, myl – mýt); o/ó (telefon – telefoněk); u/ú (uložit – úloha)
    - krácení: á/a (máma – mamka); é/e (jméno – jmenovat); í/i, ý/y (lípa – lip, mýdlo – mydlit se); ú, ů/u (úžit - už!, (roz)pulit - (roz)pul!)
  - změny kvalitativní
    - a/ě (šťastný – štěstí); a/o (hrabat – hrob); e/a (vejce – vaječ); e/o (ležet – položit); á/í (přát – přízeň); é/í, ý (polévka – polívka, světélko – světýlko)
  - změny kvantitativní a kvalitativní
    - samohláska dlouhá/krátká: á/i (dábel – díblík); á/ě, e (třást – otřes, mám – měl); í/a (žít – žatva); í/ě, e (díra – děr, hřích – hřešit); ů/o (kůzle – kozlečí); ou/u (kouřit – kuřák)
    - samohláska krátká/dlouhá: e/í, ý (jezero – jezírko, postel – postýlka); ě/í (květ – kvítek); ě, e/á (paměť – památka); o/á (hodit – házet); o/ů (koza – kůzle); o/ou (bořit – bourat); u/ou (dub – doubek)
- alternace samohlásky a skupiny samohláska + souhláska
  - i/í//oj (bije, bít – boj); y/ý//ov (kryl, krýt – krov); í/ej, ěj (sází – sázej, sázejí); á/av (stát – stav, postavit); á/oj (bát se – bojí se)
  - zánikové alternace k zvukové nule: e/0 (čekat/počkat), u/0 (suchý/schnout)
  - vznikové alternace k zvukové nule: 0/e (hrát – herna); 0/o (hřmět – hrom); 0/i, 0/y (poslat – posílat, vyzvat – vyzývat); 0/é (okno – okénko)
- souhláskové alternace
  - alternace d, t, n
    - měkčení: d/d' (zahrada – zahradě); t/t' (pletu – pletí!); n/n' (žena – žeň)
    - tvrdnutí: ḍ/ḍ' (chodit – chod, chodec); ṭ/ṭ' (letět – let, letec); ṇ/ṇ' (honit – hon)
  - alternace r
    - r/ř (dobrý – dobře); ř/r (truhlář – truhlárna)
  - alternace sykavek
    - s/š (nosit – nošení); z/ž (vozit – vození, převážet); c/č (ovce – ovčí)
  - alternace h, ch, k, g
    - h/ž (noha – nožka); g/ž (pedagog – pedagožka); ch/š (suchý – suše); k/č (ruka – ručka)
    - ž/h (běžet – běh); ž/g (není doklad); š/ch (pršet – poprchat); č/k (skočit – skok, skákat)
    - k/c (rak – raci); g/z (filolog – filolozi); h/z (tuhý – tuze) → opačné alternace chybějí
  - alternace d, t, d', t'
    - d/z (jedl – jez!); t/c (telete – telecí); ḍ/z (hodit – házet); ṭ/c (svítit – svíce)
- okrajové alternace
  - h/c (mohu – moci); t/s (mátl – mást); d/s (jedl – jíst)
- zanikání alternací
  - k/0 (Nymburk – nymburský); g/0 (Viborg – viborský); b/0 (hýbat – hnout); p/0 (topit – tonout); v/0 (kývat – kynout)

- alternace souhláskových skupin
  - sk/šť (deska – deštička); zk/zť (přezka – přeztička); sk/šť (horský – horští); šk/šť (hruška – hruštička); žk/žť (služka – služtička); ck/čť (řecký – řečtina); čk/čť (plačky – plačtivý); st/šť (město – měšťan); st/šť (čistit – čištění); zd/žd' (zpozdit – zpoždění); sl/šl (poslat – pošlu)

## 29. Historický vývoj deklinačních vzorů substantivní a adjektivní deklinace v návaznosti na praslovanské východisko, srovnání s deklinací ve staroslověnině

- vývojové tendence tvarosloví jmen

- historický vývoj hláskového systému ukončen počátkem 17. století X h. vývoj tvaroslovného systému pokračuje
- vývoj směřuje k jednoduchosti a pravidelnosti

- tendence

- vyrovnání koncové souhlásky u maskulin a neuter, ústup tvarů se souhláskami palatalizovanými a palatálními
  - ústup palatalizace např. vokativu: žáče! → žáku (ale žáci)
  - vývoj se projevuje v oblastech Moravy a Čech
  - zakončení na -e – v lok. sg. tam, kde je v gen. sg. -a (les-a, les-e)
  - ve vok. sg. – -u u slov na -k, -g, -h, -ch – jinde zůstalo -e (pane!)
  - v lok. sg. – dvojí zakončení (v potoce/potoku)
  - v lok. pl. u slov na -k, -h, -g, -ch – jen -ích (potocích), není -ech
  - u slov s jinými palatalizacemi – nová koncovka více v lok. pl. než v lok. sg. (dvore – dvorech)
- pronikání femininních koncovek do maskulin a neuter
  - snaha odstranit souhláskové skupiny (balíčcích → balíčkách)
  - pronikání -ách do lok. pl. je staré (již ve 14. stol. existovaly tvary zvonečkách aj.)
  - v dat. pl. se u maskulin femininní koncovka -ám nevyskytuje, je jen u neuter (plurál feminin a neuter měl k sobě blíže než feminin a maskulin)
- tlak typů pán, hrad, muž, stroj na jména a-kmenová a na cizí slova
  - pán, hrad, muž, stroj X předseda, soudce
    - předseda
      - v systému zakotven pevněji
      - skloňuje se podle něj velké množství jmen cizího původu
    - soudce
      - skloňuje se podle něj uzavřený počet typů
- potlačování zbytků duálu
  - zbytky duálu (od 16. stol.) – význam plurálový, zachovávají se jen u několika slov (ruka, noha, rameno, koleno aj.)
- potlačování starých skloňovacích typů
  - souhláskové kmeny (kámen, loket) a vzor kost
    - jména kámen (tzv. n-kmen) a loket (tzv. t-kmen) – v sg. podle vzoru stroj, v pl. podle vzoru hrad → i do sg. pronikaly koncovky vzoru hrad
    - 16.–17. stol. – vznik vzoru píseň (větší počet pádových tvarů → přecházejí jména od vzoru kost)
- tendence unifikační (simplifikační)
  - převládá
  - zjednodušování, zpravidelňování tvaroslovného systému
    - tvar infinitivu péct
      - vyrovnávání podoby – analogie – staré tvary (peku, pekou) ustupují
    - pronikání -ách u deminutiv na -ek (vzor hrad) a u neuter s bází končící na veláru (jablko)
- tendence diferenciační
  - např. kvůli disimilaci (o beze X o bezu)

- tendence po demokratizaci jazyka
  - mimojazykové zpřístupnění jazyka všem uživatelům
- vývojové tendence nominální flexe
  - ústup tvarů s konsonanty palatalizovanými a palatálními
    - vokativ: hochu, hříšníku; lokál: o hochu, o hříšníku (-ovi) X staré: hoše, hříšníci, o hoše, o hřešníci
  - pronikání femininních koncovek do některých tvarů neživotných maskulin a do neuter
    - balíčcích – balíčkách, klubíčcích – klubíčkách
  - zatlačování zbytků duálových tvarů (na rukou – na rukách)
  - u maskulin – slov tvořených příponami -tel a -ec a u některých jiných – vliv skutečné živosti nebo neživosti na skloňovací typ (obrněnci – obrněnce)
  - zatlačování některých starých skloňovacích vzorů např. kámen, loket
  - přijímání dubletních tvarů

## 30. Historický vývoj konjugačních vzorů sloves, prostředky vyjadřování slovesných kategorií ve staroslověštině, staré a současné češtině

- vývojové tendence tvarosloví sloves

- vývoj počtu tvarů
  - konec 14. stol. – začal se přestavovat systém tvarů (některé tvary zanikly už dříve, jiné ustupují v posledních desetiletích)
    - předminulý čas (antepreteritum, plusquamperfektum) – dnes archaismus
    - v podmínkových větách se nahrazuje kondicionál minulý kondicionálem přítomným
  - slovesné konstrukce, u nichž je možno mluvit o tendenci formalizovat se (blížit se slovesným tvarům)
    - typ *mám uvaženo, nakoupeno...*
      - případy vyjadřující kategorii výsledného stavu
    - typ *dostal jsem přidáno*
      - zvláštní druh pasívních konstrukcí
      - paradigmatický ráz
- vývoj časovacích typů a tvarů
  - od 12. stol. – oddělil se typ sázet od typu dělat
  - některé starší tendence se projevují dosud:
    - tendence k hláskovému a tvarovému vyrovnání v rámci jednoho typu i v rámci jednotlivých gramatických kategorií
    - tendence k stylistickému rozlišování dochovaných dvojtvárů
    - tendence k splývání (sbližování) jednotlivých časovacích typů a stírání některých rozdílů mezi nimi
- tendence k hláskovému a tvarovému vyrovnání
  - I. třída slovesná – tvary jednotlivých osob se odlišily kvalitou/kvantitou kmenové souhlásky (vlivem praslovanských i českých hláskových změn)
  - vzor trpět a sázet – vyrovnání s hláskovou podobou infinitivu v přičestí minulém
  - hláskově se vyrovnávají i koncovky 1. os. sg. a 3. os. pl.
    - přehláska u – i – slovesa s kmenem zakončeným na měkkou souhlásku mají koncovky -i, -í (maži – maží, kupuji – kupují)
    - 17. století – analogicky se podle tvrdých sloves v nářečích znovu objevují koncovky -u, -ou (mažu – mažou, kupuju – kupujou)
- časovací typy
  - podle produktivity:
    - typ kupovat
      - tvoří se tak nedokonavá slovesa k dokonavým (zastínit – zastiňovat)
    - typ dělat
      - opakovací slovesa nosívat, nosívat...
    - typ sázet
      - tvoření sloves od adjektiv (malomyslnět, dřevět)
    - typ prosit
      - od přídavných jmen (uschopnit, zveličit) a od podstatných jmen (zedničit, nádeničit)
    - typ -nout
      - risknout, skáknout
    - ostatní typy už produktivní nejsou

- vývojové tendence verbální flexe
  - 1. třída
    - nepočetná, uzavřená, neproduktivní třída
    - nahrazovány jinými třídami (žíci → žhnout)
    - nahrazování tvaru infinitivu na -i infinitivem na -t, popř. jinou třídou (obléci → obléct → obléknout)
  - 2. třída
    - splývání ve tvarech z infinitivního kmene
      - tiskl → tisknul, počít → počnout
  - 3. třída
    - stabilní typ „kupovat“, krýt není produktivní (alternace)
  - 4. třída
    - meziparadigmatické vyrovnávání – 3. pl. (prosí, trpí, sází/sázejí, jí/jedí)
    - vnitroparadigmatické vyrovnávání – imperativ a příčestí trpné u prosit – zánik alternací
  - 5. třída
    - velká produktivita, pravidelnost